

II. FEJEZET.

A magyar protestantizmus a XVIII. században

Templomok, oratóriumok. – A papság és a tanítóság mint értelmiségi réteg. – Vonzó ereje a nép felé. – Társadalmi vezető szerepe. – Kapcsolata a köznemességgel. – Hivatás-öröklődés. – Öncélú törekvések. – Eredménytelen korlátozó intézkedések; Szatmárnémeti, Marosvásárhely, Sárospatak. – Az értelmiségi réteg csoportjai. – Elit. Külföldi tanulmányai, hazai munkája. – Középső réteg és tanítóság. – Prédikátor és tanító viszonya. – Nótárius; levita. – „Szellemi proletariátus.” – A hívők. – Kapcsolatuk vezetőikkel. – Ragaszkodásuk a vallásos művelődés tényezőihez. – Demokratikus vonások; „falusi zsarnokság”. – Széleskörű tanultság. – Védekezés a hatóságok és a katolicizmus elnyomó törekvéseivel szemben. – Az előkelő világiak szerepe. – Evangélikus és református együttműködés. – Főconsistorium. – Ágensek. – A protestantizmus vallási kisebbségeket gyámolító törekvései. – Cseheknek és morváknak nyújtott támogatás.

Ami ellen a katolicizmus küzdött, amit a közigazgatás segítségével meg akart semmisíteni, az a protestáns templom és iskola volt. Nem voltak ezek díszes épületek s így az irigységet sem ébreszthették fel. A városok gótikus templomait, amelyek egyideig protestáns egyházi célokat szolgáltak, jórészt az első rohammal, a XVII. században visszafoglaltatta már a katolikus klérus. Pozsony vagy Kassa, Sopron vagy Gyulafehérvár, Kőszeg vagy Besztercebánya egykori plébániatemplomait tehát rég elvesztették a protestánsok. Fából és vályogból összetakolt, szalmafödeles, szegényes, romladozó imaházak szereztek a töröktől visszahódított területen, a dunántúli és az alföldi falvakban, elárulva azt, hogy magára hagyatott, egyedül saját erejére utalt népé. De nagyon közel kellett jönnie az idegennek, sőt be kellett lépnie, hogy észrevehesse: az

épület, amelyet csűrnek vagy fészernak vélt, Isten igéje hirdetésére szánt hely. Volt falu, így a somogy megyei Alsók, amelyben a tanító lakásával közös tető alatt húzódott meg az oratórium, mindössze egy nagyobb szoba – katedrával, asztalocskával és tíz paddal – s a gyermekek tanítása is itt folyt.¹ Ugyanebben a megyében, Újnépen, az imaházat szintén fából, a tanító házához szoba szerűen építették hozzá.² Festetlen katedra és padok, ez az egész berendezés, amelyet a dunántúli vizsgálatok folyamán a hatósági kiküldöttek találnak a csűrhez hasonló, egyszerű épületekben.³ De ugyanígy volt ez az ország másik felében is. Amidőn az ungmegyei Záhonyban 1758-ban a reformátusok régi oratóriumuk helyett újat emeltek, ez is favázás, sövényvel fonott és sárral tapasztott, sásfödeles épület volt.⁴

Ezek az egyszerű, szegényes épületek elkerülhették ugyan a fanatikusan éberek szemét is, de ha egyszer észrevette őket valaki, azt szinte csábitották az elpusztításukra. Könnyű és biztos zsákmányt ígértek ugyanis annak, aki ily módon igyekezett érdemeket szerezni a katolikus hit terjesztésében. Egy-egy fatemplom szétdobálása nem jelentett többet néhány órai dolognál. S alapos munkát lehetett végezni, hiszen a rombolást nem nehezítették kőfundamentumok. A somogy megyei Csepelen, mialatt 1751-ben a közgyűlés elé idézett prédikátor és két esküdt „Krisztus kínszenvedésére” kértek kíméletet templomuk számára, a szomszéd falvaknak a földesúr, a veszprémi püspök és a megye parancsára kirendelt katolikus jobbágysai puskákkal és fejszékkel felfegyverkezve, könnyen elpusztították azt. „Templomunknak neki állottak, tőből levágatták és tőből levágván nagy kárunkra és szívünk bánatjára fölfordították”, panaszkodtak a marcali közgyűlésről hazatértek.⁵ „Teljesen lerombolandó vagy profán célokra fordítandó” – ezt a parancsot a helytartótanács, a kancellária jóváhagyását elnyerve, még II. József trónraléptének évében is abban a biztos meggyőződésben adhatta ki, hogy utasítása betűszerint nyer végrehajtást.⁶ Az imaházat vagy lerombolták s a faanyagot eladták, vagy, ha ugyan alkalmas volt erre, csűrnek, gazdasági épület-

¹ M. kanc. 2142/1780.

² Hasonlóképpen Viszlón is (Somogy-m.); m. kanc. 2910, 3267/1780.

³ M. kanc. 3156/1780.

⁴ „ex ligno constructum, virgultis robustioribus septum ac limo plasmatum, superne autem carice tectum” (m. kanc. 3027/1780.) A sással fedett házról: A magyarság néprajza. I. k. (A magyarság tárgyi néprajza). 228. l. – Ily szerkezetű templomok leírását l. Balogh L.: Magyar fatornyok. Bp. 1935. 29., 93. skk. l., ugyanott az eddig ismert fatemplomok jegyzéke, 102. skk. l.

⁵ Földváry i. m. II. k. 27. l.

⁶ Pl. m. kanc. 3329, 3370, 3924/1780 stb.

nek használták fel. Az értékesítésből származó tiszta jövedelmet azután – ezt nem szabad elhallgatnunk – a lakosság érdekében használták fel, amint illett is Mária Terézia jobbágypártó politikájához. Beszámították tehát az adóba.

A templomok és iskolák, amelyeket az erőszak egyetlen ökölcsapása máról-holnapra a föld színével tett egyenlővé, külsőleg gyenge alapjai voltak a protestáns egyházaknak. Ha monumentalitás, dísz és szemkápráztató pompa volna a vallásos élet fokmérője, az egyház szilárdságának a jele, akkor a protestantizmusnak a napjai Magyarországon régesrégén kiteltek volna már. Szerencsére másban rejlett a lényeg. Az épületek egyszerűsége csak az anyagi szegénységnek volt a kifejezője, a sokszor példátlan nyomornak, amellyel hívők és pásztoraik küzdöttek. Ami azonban a földhöz ragadt népet éltette s az egymást sírjába kísérő generációkat átsegítette a szenvedésen, az az erő és kitartás a lelkekben élt. Hit volt ez, a szónak legfenségesebb értelmében, egyedül méltó arra, hogy rajta, mint kősziklán, nyugodjék az egyház. Uralma a lelkekben egyénenként élményszerű volt ugyan s így számunkra megközelíthetetlen, felmérhetetlen, érvényesülését a tömegek körében azonban mégis kísérték bizonyos jelenségek, amelyek némi magyarázatot nyújtanak arról, hogy miként plántálódott át az egyes emberekbe s hogyan irányíthatta azok lépéseit.

A probléma társadalmi vonatkozásait vizsgálónak legelőször az ötlük a szemébe, hogy volt egy olyan értelmiségi csoport, amely a vallásos életet hivatásszerűen és tudatosan ápolta. A lelkészek és tanítók rétege volt ez. Szellemi központjaik, amelyekben nevelkedtek, hivatásukra hagyományos formák közt készülhettek, a protestantizmus virágzásának korából maradtak fenn. Az evangélikusoknak négy olyan iskolájuk volt – a soproni, pozsonyi, eperjesi és lőcsei – amelyekben teológiát és filozófiát tanítottak,⁷ s így a papi pályán nélkülözhetetlen legszükségesebb ismeretek megszerzéséhez megadták az alkalmat. Egyikük sem érte azonban utól a reformátusok két nagy főiskoláját, a sárospatakit és debrecenit, amelyek oly teljes kiképzést biztosítottak diákjaiknak, hogy az még a XVIII. század végére megnövekedett igények szerint is elegendő volt a lelkesi tisztség ellátására. Bár az evangélikusok a közeli német egyetemek fokozott felkeresésével igyekeztek megjavítani helyzetüket, egyik gimnáziumukat sem sikerült annyira kiépíteniük, hogy az a magyar lutheranizmusnak olyan fellegvára lehetett volna, mint a kálvinizmusnak a két nagy kollégium volt.

Ez a különbség is a XVII. század öröksége. A nagyobb

⁷ Zsilinszky i. m. 481. l.

evangélikus iskolák a felvidéki városokban működtek, itt pedig szomszédságukban a győzelmes ellenreformáció nemcsak egy-egy jezsuita gimnáziumot állított fel, hanem ezek kedvéért még anyagi forrásaikból is kiforgatta őket. Az eperjesi kollégium tehát, noha az evangélikus rendek állították fel⁸ és így mintegy a magyar lutheranizmus szellemi központjának szánták, ezt a hivatását már csak azért sem tölthette be, mert még a rendek áldozatkészségéből emelt nagy iskolai épületétől is megfosztották a jezsuiták kedvéért. A vegyes vallásává tett felvidéki városok semmiképpen sem jelenthettek tehát oly természetes környezetet, mint a debreceni és sárospataki kollégiumnak a Tiszavidék reformátussága. De ha változó viszonytagságok közt és a magasabb tudományokat sok helyütt csak titokban közvetítve is, annyi iskolája mindkét protestáns egyháznak volt, hogy segítségükkel a papok és tanítók utánpótlását biztosíthatták. Mindig volt, aki az elhunytak vagy akár a katolizálók helyébe léphetett.

Ugyanezek a nagyobb főiskolák erős vonzó hatást gyakorolnak lefelé, a széles népi rétegek irányában. A tanulási vágy, amely az ismeretek után szomjazókat magyar földön már évszázadok óta vezetett iskolába, az értelmesebb gyermekek tömegeit vitte a XVIII. században falai közé. Ezeknek a diákoknak friss, erős fizikuma játszva bírja a megerőltető nélkülözéseket, amelyek a tanulást kísérik: az egyszerű élelmezést, néha koplalást, a mendikánsságot, a colledálást, amely a koldulásnak egyik alakja, az egy-két garasért való temetési éneklést, a – mai fogalmak szerint – antihigiénikus lakásviszonyokat. Igénytelen volt ez az ifjúság, jól bírta hát a nélkülözéseket.⁹ Az bizonyos, hogy helyzete semmivel sem volt rosszabb az iskolában, mintha otthon maradt volna. Szerény családok sarjai voltak, akik számára az iskolai élet nagyon sok esetben a társadalmi felemelkedés útját jelentette. Ez a népies jellegű és szervezettű nevelési rendszer biztosítja azután, hogy az iskolák nem szakadnak el a tömegektől, hanem azokkal a legszorosabb kapcsolatban maradnak. Az iskolákat a jobbágyság a magáénak érezhette, hiszen onnan az ő gyermekei nem voltak kizárva s így a falai közt munkálkodó, tekintélytartó

⁸ Hörk J.: Az eperjesi ev. ker. collegium története. Kassa, 1896. II. k. 6. skk. 1. – Szelényi Ö.: A magyar ev. nevelés története a reformációtól napjainkig. Pozsony, 1917. 156. l.

⁹ A korunkra maradt önéletrajzi vázlatok közül megkapóan számol be a diákélet nélkülözéseiről Tatai Jánosé (kiadta Mokos Gy.: Történelmi Tár 1903. 140. skk. 1.) és Szőnyi Benjáminé (Szeremley S.: Szőnyi Benjámín és a hódmezővásárhelyiek. Bp. 1890.). Az utóbbiban olvassuk, hogy debreceni diáksága harmadik évében már „minden délben főttem ettem és sok koplalásim után mint egy új világra születtem”. (4. l.)

professzorok tevékenységét, a külföldről hozott tudományos ismeretek terjesztését, a bibliothékák gyarapítását nem látta felesleges, hiábavaló fényűzésnek, arra nem nézett megértés nélkül, gyanakvó szemmel. Ha ezek az iskolák, a jezsuita kollégiumok mintájára, elsősorban a vagyonos és előkelő rétegek gyermekei előtt nyitották volna meg kapukat, a tömegek rokonszenvét bizonyára nem tudták volna a maguk számára tartósan megőrizni, és aligha emlékeztek volna meg róluk a szegény emberek halálos ágyukon oly szeretettel, mint 1724-ben a pápai református iskoláról Pablényi János özvegye, aki hat vég szűrt hagyott arra, avval a rendeltetéssel, hogy eladatva, az összeg fele a szegény diákoké legyen, másik felét meg fordítsák könyvek beszerzésére.¹⁰

Ismeretek gyűjtése, a tanulás tehát nem a kiváltságosak privilégiuma. Az iskolák elvégzése pedig utat nyit, sőt biztosít önálló existencia megteremtésére. Az iskolából kiözönlők ugyanis mint papok és tanítók visszakerülnek a falvakba és mint a nép lelki életének vezetői anyagilag is – relative – kedvező helyzetbe jutnak. Nem gyűjthetnek ugyan vagyont, nem lehetnek hasonlók az anglikán klérus tagjaihoz és gyermekeiknek sem biztosíthatnak magasba szárnyaló pályához alapot; utódaik vagy maguk is tanítók, papok lesznek, vagy városi iparosok, arra a társadalmi színvonalra azonban, ahonnan apáik csak az imént emelkedtek ki, nem térnek vissza. Bármily szerény is az életmód, amelyet a lelkészi és tanítói javadalom a sokgyermekes családoknak nyújt, mégis többet jelent, mint jobbágnak maradni.

Nem előkelő a protestáns pap helyzete, azt a megkülönböztetett tiszteletet, amelyet a katolikus klérus hierarchikus tekintélyével kikényszerít a maga számára, sohasem nyerte el. A nagy urak gúnyolódva, fitymálva néztek reá. Gr. Károlyi Ferenc nemcsak a maga véleményét fejezte ki, amikor kijelentette, hogy a prédikátorokat nem tartja „törvényes parochusoknak”.¹¹ De mégis nagy vonzóerőt gyakorol a papi pálya a népre, mert szinte az egyetlen, amelyen érvényesülhet. A gazdasági előnyökön kívül különösen csábító a társadalmiak. A tanultság egy bizonyos magaslat elérését jelenti s nemcsak öntudatot kölcsönöz azoknak, akik áthaladtak az iskolákon, hanem az összetartozás érzésének a felébresztésével oly réteggé olvasztja őket össze, amely igyekszik lefelé elhatárolni magát. A szegény családból származó pap még könnyen venné, ha gyermekei közül néhányan ismét szántó-vető

¹⁰ Kis E.: A dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolájának története 1531–1895. Pápa, 1896. 97. l.

¹¹ Kiss K. i. m. 158. l.

jobbágyokká lennének s legfeljebb egy lépne az egyházi pályára. Ekkor azonban közbelép tilalmával a közösség, amely a visszakanyarodásban a saját lealacsonyodását látja s rákényszeríti kellőleg nem tudatos tagjára a maga akaratát. A tiszántúli református egyházkerület 1688-i zsinati határozata a kövendő és illő utat így határozza meg: A lelkészek gyermekeiket vagy iskoláztassák vagy mesteremberekké képeztessek ki; de a mesterséget tanulók se lakjanak falvakban, hanem szabad városokban, hogy így el lehessen kerülni a jobbágysorsot.¹² A cél nyilvánvalóan az, hogy a papi családok tagjai ne kerüljenek a robotoló jobbágysággal azonos színvonalra. A szabad- és mezővárosokban az ipari foglalkozás nemcsak a személyes szabadságot biztosítja, hanem olyan életmódot is, amely a nemesség szegény, legalsó rétegeinek sajátja. Ha az egyszerű nemesség nagy tömegei üznek mesterséget, ez a foglalkozás nem lehet lealacsonyító a papi gyermekekre sem, noha a szántás-vetés, mivel kötött társadalmi helyzetet jelent, már az volna. Ami ezeket az intézkedéseket megtéteti, az a tanultság, iskolázottság által kifejlesztett önérzet; nem rendi, születési előjogokon alapuló büszkeség, de ahhoz mégis hasonló rátartóság. Bárki, legyen az a legegyszerűbb család leszármazottja, bejuthat abba a rétegbe, amely tagjaitól ilyen felfogás vallását követeli meg; az egyedüli feltétel az iskolák elvégzése. Ha azonban valakinél ez a feltétel hiányzik, akkor az fölényes visszautasításra talál. Mint a tiszántúli kerület zsinatán 1702-ben az a nábrádi ember, aki a jobbágyság kikerülése végett csalárdul, azaz kellő iskolázottság nélkül a papság tagjai közé akarta magát felvétni, de ezt a választ nyerte: „Asinus ad lyram non recipitur”.¹³

A tanult embereknek ez a műveletleneket lenéző büszkesége magában is alkalmas arra, hogy számukra megkülönböztetett helyzetet biztosítson s a közjök lépést, a felemelkedés érzésének felébresztésével, a kívül állók előtt kívánatossá tegye. A papi hivatáshoz azonban Erdélyben és az ország keleti részein, a Partium területén még lényegesebb társadalmi előnyök kapcsolódnak. Itt hallgatólagosan érvényben van Bethlen Gábornak az a kiváltsága, hogy a református lelkész és leszármazottjai nemesi jogokat élveznek.¹⁴ Nem ugyan teljes mértékben, mert a családoknak csak papi pályára lépő tagjai tartják meg előnyös helyzetüket, a lehanyatló ágak már nem.

¹² Tóth S.: Adalékok a tiszántúli ev. reformált egyházkerület történetéhez. Debrecen. 1894. I. k. 66. l.

¹³ U. a. I. k. 83. l.

¹⁴ Zsinka P.: Bethlen Gábor címeres levele papok részére. (Lukinich I.: Nagyenyedi Album. Bp. 1926.) 101. skk. l.

Mivel a megyei hatóságok elnézik a keleti vidékeken a református papoknak ezt a nemes-számba vételét,¹⁵ a jobbágyszármazásúaknak hatalmas előnyt jelent a gyakorlat. Oly fokra jutnak, olyan kiváltságos életviszonyok közé, amelyekért érdemes nélkülözések árán is küzdeni, tanulni.

De nagy számmal sereglenek – úgy látszik – főleg református vidékeken a kis-nemesség tagjai is egyházi pályára. Az a társadalmi réteg, amelyből kikerültek, műveltségét és gazdasági helyzetét tekintve alig különbözik a jobbágyságtól, ahhoz képest csak személyes szabadsága, nemesi kiváltságai biztosítottak számára emberibb életet. Viszonyaik őket is reáutalták az értelmiségi pályára, amelyre annál szívesebben léptek, mert így tovább játszhatták öröklött szerepüket, vezethették a hozzájuk hasonlóan szegény jobbágyokat. Az iskolákban, majd azok elvégzése után később is mindenütt szívesen fogadják a soraikból jelentkezőket. Nemesi származásúakra hivatkozva ugyanis könnyebben mozoghatnak, mint a jobbágy-eredetűek s a megyei és földesúri hatóságok előtt, azok önkényeskedése ellenében megvédi őket a Hármaskönyv szelleme. Börtönbe ők is juthatnak, ott közönséges gonosztevőkkel egy cellába kerülhetnek, ez azonban a nemesi kiváltságos helyzet nyilvánvaló sérelmét jelentve, azok rokonszenvét is feléjük fordítja, akik nem botránkoznak meg azon, ha jobbágyszármazású papokat ér hasonló sors. Tehát mint nemesek ily végső szükség esetében is megkülönböztetett bánásmódra számíthatnak s még inkább a csendesebb hétköznapi életben. A nemességnek önmagát egyetlen organizmusnak érző meggyőződése, hite van segítségükre. Ez a személyes kiváltságos helyzet szükség esetén erőssége azután annak a jobbágyokból álló gyülekezetnek is, amelynek papjává, vezetőjévé lesznek.

Később, már a XIX. század elején az uralkodó közfelfogás – legalább a dunántúli evangélikus egyházkerületben – azt kívánta, hogy „superintendenssé múlhatatlanul nemes származásút kellene választani”.¹⁶ Ennek a felfogásnak a megerősödéséhez, amellyel különben, mint Kis Jánosnak, Berzsényi ismert barátjának megválasztatása mutatta, sikerrel lehetett szembeszállani, a döntő lökést kétségtelenül az 1790-i mozgalomnak archaizáló, a nemesi méltóságot büszke magaslatra emelő hangulata adta meg, nem vitatható azonban, hogy bizonyos előzményei már korábban is jelentkeztek. A protestáns társadalom, hogy kifejezésre juttassa a tanultság iránti megbecsülését, szívesen helyezte jobbágy származású prédikátorait arra a fokra, amelyen a maga nemesi eredetű és ily kivált-

¹⁵ Kiss K. i. m. 155. skk. 1.

¹⁶ Kis János superintendens emlékezései életéből. Bp. 1890. 277. 1.

ságokra rátartó laikus tömegei voltak. A lelkészek ily módon, bár még nagy távolságra maradnak a tekintélyes birtokos uraktól, a nemesi életfelfogás igazi képviselőitől, a jobbágyság felett álló réteggé lettek, ha nem is jog szerint, de a társadalom szemében. Felemelkedésüket mindenesetre megkönnyítette, sőt talán egyenesen lehetővé tette az az említett körülmény, hogy soraikban voltak nemes származásúak. A többiek azután iparkodtak beleilleszkedni az új életfelfogásba. Az asszimilálódást, amely egyébként sem volt nehéz, elősegítette a nemesi eredetű, vagy félig nemes családokkal való összeházasodás. Sok prédikátorunkról tudjuk, hogy élettársát kismemesi családból választotta. Így Bahil János hitvese nemes Placsko Judit volt, amit fiúk, az exuláns Márton nem is mulasztott el megemlíteni,¹⁷ Keresztesi József pedig 1782-ben „Zemplényi Gábor úr elmaradott özvegye, nemes Herczeg Mária asszony” leányát veszi feleségül.¹⁸ Az ilyen fiatal hitves azután határozottságot szuggerál férjébe. Ez most már bátrabban mer fellépni az elnyomókkal szemben, kitarítani létében fenyegetett gyülekezete mellett, hiszen van utolsó menedéke, végső szükség esetén visszavonulhat felesége kis földcsekjére. A gyermekeket pedig anyjuk nemesi származásának tudata teszi büszkévé.

A kiváltságos társadalmi réteghez való simulást legkönyebben és legfeltűnőbbben a külsőségekben figyelhetjük meg. Ezek mérséklése végett a dunamelléki református püspök 1745-ben szükségesnek találta, hogy a prédikátoroknak megtiltsa a haj rizsporozását és szalaggal díszítését, görbe fésű hordását, a nyakravalónak aranycsattal ékítését, azután nyitott dolmány viselését, ami csak arra való, hogy a cifra inget fitogtathassák. Ha rendelkezései ellen az érdekeltek nem is szólaltak fel, feddő szavait, hogy tudomány, kegyesség, alázatosság illik hozzájuk, nem pedig a hívők megbotránkoztatása, ellenmondás nélkül vették tudomásul,¹⁹ azt már kevésbé sikerült megakadályoznia, hogy a prédikátorok feleségei és leányai ne hódoljanak a divat szeszélyeinek. Amikor az említett szuperintendens – a különben nemesnek ismert Helmezi Komoróczy István – a prédikátornékat eltiltotta a gerezdes fejkötő s más idegen, drága ékszerek viselésétől, bár azzal fenyegetődött, hogy az engedetlenek férjét megfosztatja az ekkleziától, az ékszerrel megletépeti, s bár lelkükre is beszólt, kiemelve,

¹⁷ *Tristissima ecclesiarum Hungariae protestantium facies c. művében.* (Az 1747-ben megjelent munka újabb kiadása Fabó A.: *Monumenta evangelicorum Aug. conf. in Hungaria historica. II.* (Pest, 1863.) 366. l.) Egyébként János apja is pap volt.

¹⁸ Keresztesi József naplója. (Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. sz. végén.) Bp. 1882. 30. l.

¹⁹ Földváry i. m. II. k. 163. skk. l.

hogy egy szegénységgel küszködő pap feleségéhez és leányaihoz nem illik az előkelőbbek feltűnő fényűzését utánozni, intézkedései ellen már határozottan tiltakozott a pákozdi prédikátor. Neki – mondotta – nemes származású felesége van, akit tehát megillet a nemes nők szokása szerinti ruházkodás s így illő, hogy ő is, meg a hozzá, hasonló többi papnék azokkal egyforma díszes ruhában járjanak.²⁰

A többség ugyan, tudomásul vette a püspök tilalmát, hallgatása azonban nem jelentett beleegyezést. A prédikátorok feleségei a parancsszóra nem tértek vissza a fekete fejkendőhöz és homlokszalaghoz. Ha ezt megtették volna, a főköttő, ez az idegen eredetű s a XVI–XVII. században valóban a főúri és előkelő nemesi családok körében divatos ékesség,²¹ amely ekkor már kezdett leszállni a nép felé, aligha lett volna napjaink etnografikus érdekességévé,²² hanem valahol félúton megállapodott volna. Az előkelő réteg és a nép széles tömegei közé helyezett egyszerűbb nemességre és a vele összeszővődött értelmiségi rétegre hárult nálunk az a feladat, hogy közvetítse a művelődési javakat lefelé, még azokat is, amelyek önmagukban jelentéktelen kuriozitások és a tilalom, amely – a jelek szerint legfeljebb pillanatnyi hatállyal – elhangzott a főköttők ügyében, azt mutatja, hogy a prédikátorok és tanítók valóban elvégezték azt a társadalmi funkciót, amelyet helyzetük kötelességükké tett: az előkelőbb életformák meghonosítását, leegyszerűsített alakban való népszerűsítését.

A tulajdonképeni tényező ebben a zajtalan, a korallszigetek képződéséhez hasonlóan „természetes” munkában a kismemesség ugyan – ez náluknál nagyobb számú is – azonban az ő szerepük is jelentős. Szinte úgy látszik, mintha a kettő szorososan összeolvadna és egymást kiegészítené. Mert amíg a kismemesek tömegeiben sokan lehetnek olyanok, akik írni-olvasni sem tudnak, ők, az iskolát végzettek valósággal a szellemi arisztokráciát jelentik mellettük. A szoros kapcsolatból volna következtethető, hogy a társadalmi életben, bár a jobbság irányában, lefelé érvényesül részükről a tudományosan képzett ember önbizalma, még sem ebből merítenek erőt, hanem a nemességgel való tényleges vagy keresett összefonódásukból. A régi, sok évszázados nemesi életforma olyan adottság volt, amelyet nem lettek volna képesek áttörni, sem helyette más elvet érvényesíteni, ha netán ily gondolat eszükbe ötlött volna is. Mint társadalmi csoport, alkalmazkodtak tehát

²⁰ U. a. 167. l

²¹ Br. Radvánszky B.: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. Bp. 1896. 240. skk. l.

²² Újváriné Kerékgyártó A.: A magyar női haj- és fejviselet. Bp. 1937.

az öröklött keretekhez. Nemcsak azért, mert ez előnyt jelentett a protestáns egyháznak, hanem azért is, mert történetileg elképzelhetetlen volna nálunk egy olyan polgár- vagy jobbágyszellemű értelmiségi réteg, amely nyíltan szembe akart volna helyezkedni a nemesi életfelfogással. A magyar társadalom nemesi jellegű szerkezetével olyan nagy és erős keret, hogy a magyar protestáns egyház szolgálói csak azon belül élhettek, annál is inkább alkalmazkodva hozzá, mert ők nem államfeletti vagy internacionális hierarchikus szervezet képviselői. Ha tehát hozzásimultak a magyarság életéhez, ennek még külsőségekben is kifejeződésre kellett jutnia.

Az asszimilálódás egy közjogilag magasabban álló társadalmi réteg életformáihoz mindenképpen érthető tehát. A közvélemény is azon ütközik meg s akkor mond lesújtó ítéletet, ha valaki ez életformák ellenére cselekszik, ha nem engedelmeskedik a követelményeknek, amelyeket vele mint egy előkelőbb réteg tagjával szemben támasztanak. Ha a prédikátor jobbágyszármazású, az nem akadályozza érvényesülését. Úgy kell azonban élnie, mintha egy magasabb réteg tagja volna, rangján alul tehát nem szabad megházasodnia. Mert ha ezt megteszi, a vezsenyi prédikátor sorsára juthat. Ez 1738-ban, mint özvegyember, hívei méltatlankodása, egyházi felsőbbsegeinek tilalma ellenére és mindenki megbotránkozására – ez erős kifejezéseket az egykorú feljegyzések említik – feleségül vett egy helybeli parasztleányt. Házasságkötése miatt, amelyet bizonyára nemcsak a korkülönbség bélyegzett „egyenetlennek”, felsőbbsege elmarasztalta és büntetésből elköltözésre ítélte. Hívei és a protestáns földesúr megvonták tőle a fizetést s így papi szolgálat nélkül maradt, dorgálást kapott azonban az „éktelen házasságnál” közreműködő prédikátor is.²³ A hívek, a gyülekezet tagjai – úgy látszik – egyáltalán nem találták illendőnek, hogy papjuk közülük való szegény és tanulatlan leányt tegyen élettársává. Ők többnek, magasabban állónak akarták látni azt, aki lelki ügyekben vezetőjük. Tekintélyt és tiszteletet az olyan házasság ébresztett bennük, amelyet Keresztési kötött. Itt nem hiányzott az ünnepélyes eljegyzés, mikor is a vőlegény menyasszonyának „jegy” gyanánt egyebek közt tizennégy aranyat, tizenöt ritka tallért, egy pár rubintos arany gyűrűt, bibliát nyújtott át, megtörtént a háromszori kihirdetés is, az esküvőre az „úri jóakarókat s atyafiakat” nyolc kocsi vitte el a menyasszony falujába s a lakodalom „szép renddel és tisztességgel” ment végbe.²⁴

Ugyancsak fennakadt a közvélemény azon is, ha a pré-

²³ Földváry i. m. II. k. 84. skk. l.

²⁴ Keresztési i. h.

dikátor testi munkával foglalkozott, noha erre sanyarú viszonyai könnyen rákényszeríthették. A pietista Bárány János, amikor 1746-ban elbúcsúztatja Sipkovits Tóth János dunántúli evangélikus püspököt, akinek később utóda lett, a munka megbecsülésétől vezetettve kél a halott védelmére, aki külföldön tanult ugyan, itthon azonban szegényes körülmények között élve, „sok kézi munkát tett”. Szavaiból kitetszik, hogy az elhunytak ezt némelyek felhányták, őt kinevették: „Hamis atyafiak által lett megvetés, kiknek orrokat fönn tartja kevélykedés”. A szónok a sátorszöví Pál apostolnak példájával akarja a könnyen beszélőket jobb belátásra bírni, visszatartani attól, hogy „idétlenül” ítéljenek.²⁵ Egy új világ előhírnöke volt ez a pietista búcsúztató, annak hangoztatásával, hogy *minden* munka megbecsülésre érdemes, az uralkodó felfogás azonban, amellyel szembefordult s amely a nagy tömeg véleményét fejezte ki, eltérően hangzott. E szerint a lelkészek azért kell másképp élnie, mint a népnek, mivel őt, hívei felett, kiváltságos társadalmi helyzet illeti meg.

Az előnyök, amelyeket a prédikátori tiszt nyújt, ösztönzően hatnak az ifjabb generációkra is. Ezek rajta vannak, hogy apjuk örökébe léphessenek. Iskolákat végeznek tehát, hogy megtarthassák családjuknak a már egyszer elért színvonalat. Így válnak ki azok a családok, amelyek tagjai közt ízről-ízre vannak papi pályán működő, tollforgató litterátorok. Az „ároni házak” meglepően hosszú sorából illusztrációképpen először egy XVII. századi családot emelünk ki. A turócmegyei Lániak leszármazási tábláján feltűnő őszösvetségi nevek jól illenek viselőik hivatásához. Illés, aki 1609-ben nemességet szerzett, a Thurzók udvari prédikátora, később szuperintendens lett, testvére, Dániel, szintén lelkész volt, mindhárom fia pedig Wittenbergben végezte tanulmányait, hogy azután itthon a tanítói, majd a papi pályán értékesítsék ismereteiket. Ugyancsak Wittenbergben tanult Dániel idősebb fia, Zakariás is, aki csakúgy szuperintendens lett, mint testvére, Dávid, ellenben Zakariás hasonló nevű fia, a harmadik generáció tagja, noha Jenában is tanult, csak a baáni rektorságig vihette fel, mivel az ellenreformáció földönfutóvá tette.²⁶ Ha ezzel az erő-

²⁵ Payr S.: Egyháztörténeti emlékek. Forrásgyűjtemény a dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerület történetéhez. Sopron, 1910. 331. l.

²⁶ A Láni család itt említett tagjai valamennyien mint írók is ismeretesek; életrajzaikat l. Szinnyei: Magyar írók. VII. k. 766–88. l., azzal a korigálással, hogy Láni Zakariás (786. l.) testvére nem Dániel, hanem Dávid. (v. ö. Schmal adataival, Fabó i. m. I. k. 19., 35. l.) Nagy Iván (Magyarország családai VII. k. 26. l.) leszármazási táblázata a Szinnyeinél közölt részletesebb életrajzi adatok szerint hibás. Ila B.: A Thurzó-levéltár protestáns egyháztörténeti iratai (Magyar protestáns egyháztörténeti adattár. XV. k.) 236. l. elnevezésből Györgyöt ír Gergely, Láni Illés középső fiának neve helyett.

szakos lépéssel vége is szakad e család életének, az ismeretlenségből, a mélyből szakadatlanul lépnek ki újabb és újabb elszánt emberek, készen arra, hogy a megnehezült idők terheit vállukra vegyék s friss életerejükkel szolgálják egyházukat.

Ezeknek a XVIII. századi papi dinasztiáknak az egyik képviselője a Szathmári Paksi család, amely neve után dunántúli származású, azután Szatmáron vert gyökeret, első ismert pap-tagját azonban már a beregmezei Kászonyon találjuk a XVII. század második felében; ez az a híres szónok, akit ismerősei magyar Cicerónak neveztek. Fia, Mihály, aki 1681-ben született, a németalföldi egyeteméről hazatérve, a marosvásárhelyi, majd sárospataki kollégium tanára. Tizenegy gyermeke közül Ábrahám, Mihály, István, Pál és Dániel ugyanazon egyetemeken fejezték be tanulmányaikat; az első püspök, a második tanár lett, a harmadik debreceni professzorkodás után szintén mint püspök fejezte be az életét, a következő lelkészkedett, az utolsó pedig, aki orvosi diplomát szerzett, mint tanár halt meg. Az ő gyermekeik – immár a negyedik generációt képviselik – pályájukat még Mária Terézia idején választották ki s így a megállapodott, kijelölt úton haladnak: a lelkészi hivatást választják, hogy külföldi tanulmányaik után Ábrahám fia püspökké, Mihályé sárospataki tanárrá legyen.²⁷ A XVII. század közepétől hat generáción keresztül működtek a lelkészi pályán a muraközi származású, evangélikus Perlaky család tagjai, köztük két dunántúli püspök is, a XVIII. század közepe felé a Wittenbergben tanult, tehát pietistaellenes József, és unokaöccse, a természetesen szintén papfiú Gábor, akinek működése részben már a türelmi rendelet utáni évekre esik. A család utolsó papi generációja a kiegyezést megelőző években hal el s ettől kezdve Perlakyak nem szerepelnek a lelkészi pályán,²⁸ annak jeléül, hogy a rendi Magyarország letűnése és az új magyar középosztály kialakulása még a legősibb hagyományokat őrző családok életét is megváltoztatja.

²⁷ Koncz J.: A marosvásárhelyi evang. reform, kollégium története. Marosvásárhely, 1896. 149. skk. I. Szinnyei i. m. X. k. 118–128. I., XIII. k. 449. I. Magyar protestáns egyháztörténeti adattár, (a továbbiakban: Adattár) III. k. 35. skk. I. Adataink nemcsak kiegészítik egymást, hanem az ellentmondások kiküszöbölését is lehetővé teszik.

²⁸ Az adatokat I. Payr S.: A Perlakyak négyszázados ároni háza. Bp. 1905. A szerzőnek az a megállapítása, hogy „14 nemzedéken át ugyanennyi papi család” származott ebből a törzsből, azért nem fogadható el, mivel szerfelett bizonytalan, hogy mindazok, akiket a család tagjai gyanánt a XVII. sz. közepén élt Perlaky György előtt felsorol, valóban ehhez a családhoz tartoztak e. Egyébként az érdekes tanulmány hasonló papi családok gyanánt felemlíti egyetek közt az Ács, Bárány, Torkos, Kis, Horváth családokat. (9. l.)

A XVIII. században ennek az újabb fordulatnak természetesen még előjelei sem tűntek fel. Akkor az volt a megszokott – az előző század hagyományainak megfelelően, – hogy az ifjabb nemzedék tagjai közül legalább egy apjának nyomdokába lépjen. Ilyesféle láncszerű kapcsolat számtalan esetben létesült, bizonyára többször is, mint ahányszor az utólag megállapítható. Ma ugyanis a távolálló csak ott veszi észre az összefüggést, ahol a bibliográfia írókat tart számon és életrajzi adatokat jegyez fel, mint a Paksi családnál, amelynek minden tagja nyomtatott könyv címlapján is megörökítette nevét. Ha tehát egy családban nem mindegyik generáció képviselője kereste fel a nyomdát egy-egy munkájának megjelenítése végett, vagy ha a család eleve szerényebb ambíciójú volt, ott ma már nem szembetűnő a foglalkozásmód állandósulása. Mégis egy-egy adat kétségtelen bizonyosságot szolgáltat a hivatásnak láncszerű öröklésére. Ilyen a győri reformátusok 1756-i ígérete és kötelezettség vállalása, hogy Komáromi Pál szemerei prédikátornak nemcsak fizetnek évente száz forintot, amiért nem hagyta el a gyülekezetét, hanem gondoskodnak apjának, az ő egykori „hívséges lelki tanítójuknak” özvegyéről is.²⁹

Az apai hivatásnak ez az öröklése az érdekeltek és a távol állók előtt egyaránt magától értetődött. A papi családok árván maradt sarjai „az egyháznak tulajdon növendékei és fogadott fiai” gyanánt számítottak. A pápai zsinat tehát e fel fogásnak, megfelelően rendelte el már 1630-ban az ottani iskolára vonatkozólag, hogy a rektor az elhunyt lelképásztorok fiait – éppen úgy, mint a szegényeket – ingyen tanítsa és „előmenetelükről mások előtt szorgalmasan gondoskodjék”,³⁰ De a többi papfiú szintén számíthatott arra, hogy apjuk érdemeit tekintetbe veszik s így iskoláztatásuk folyamán előnyben részesülnek még csak feltörekvő társaikkal szemben. A győri református egyház is, noha iskolájában az „öreg deákok” számát mindössze nyolcban állapította meg és 1735 elején szigorú utasításban hagyta meg, hogy semmiképpen se vegyenek közéjük újat, hanem az „expectansok” sorrend szerint, amint megüresedik egy hely, következzenek, mégis, néhány hónap múlva már számfelettinek beosztja e csoportba – mai szóval élve: az ösztöndíjasok közé – a „nagyérdemű” esperes fiát.³¹ Ugyanígy abban is, hogy Szathmári Paksi Mihálynak öt fia. sorra egymás után kijutott a németalföldi egyetemekre, a ma-

²⁹ Adattár. II. k. 196. l.

³⁰ Thury E.: A dunántúli református egyházkerület története. Pápa, 1908. I. k. 257. l.

³¹ Adattár. II. k. 194. l.

guk rátermettségén kívül közrejátszott apjuk személyes összeköttetése gr. Teleki Sándorral, az erdélyi reformátusok vezérével, akihez az öreg professzor teljes bizalommal és eredménnyel fordult 1741-ben, hogy egyik hazatérő fiát az ifjabbik válthassa fel Franequeriben.³²

Annak a vezető rétegnek, amely a protestáns tömegeknek az élén állott, a tanultság, képzettség ezek szerint nem egyedüli jellemző vonása. Nem kisebb mértékben hatja át az a tudat, hogy ifjabb tagjai kötelesek az előttük járó generáció terheit átvenni, erre a feladatra tervszerűen felkészülni, amivel együttjár az a meggyőződése, hogy a tanuláshoz, a műveltségjavak megszerzéséhez szükséges előfeltételekkel elsősorban neki kell rendelkeznie. Mintegy előjognak érzi, hogy caeteris paribus az ő gyermekeié legyenek az anyagi eszközök. Az igényeknek ez az érvényesítése némelykor talán a nepotizmus látszatát kelti, azonban az öröklődő és egyre fokozódó tudatosság, a hivatásérzet biztosítja a szilárd alapot ahhoz, hogy a vezető réteg aktív és tervszerű működést fejtsen ki. Ez az elit nem nézte tehát tétovázva az eseményeket, amelyek az egyház sorsát érintették. Tudta, hogy mit kell tennie. Az utat, az irányt az öröklött hagyományok világosan kijelölték számára.

Ez a hivatástudattól áthatott réteg a támasza elsősorban a magyar protestáns egyháznak a XVIII. században. Bár csak a szegény jobbágyok körében s azok közt is korlátok közé és szűk térre szorítva, de mégis vezető szerepet játszik, amivel alkalmat nyer oly tulajdonságoknak a kifejlesztésére, amelyek érvényesülése nélkül öntudatos társadalmi szervezet élete el nem képzelhető. Ilyen vonás volt a saját egyéni sorsának azonosítása annak a közösségnek a végzetével, amelynek szolgálatába szegődött: az egyházzal. Tudatában a kettő a legszorosabban összeforr. Az isteni eredetű egyház munkája az ő életművén keresztül revelálódik, viszont a szolgálat, amelyet ő fejt ki, az egyház javára irányul. Nem szabad tehát elcsüggednie, sem meghátrálnia, mert különben porba hull maga a fenséges eszme. Ugyanez a kapcsolat a hétköznapi életben, profanizálódva, így nyer kifejeződést: Ha szétporlad a protestáns egyház Magyarországon, megszűnik az ő és utódainak egzisztenciája, mindazoké, akik az egyházi szolgálatból élnek. A prédikátor tehát az egyház védelmével a maga és osztályostársai egyéni érdekeit is oltalmazza. Ez a meggyőződés kétségtelenül érvényesült s éppen ez tanúskodik arról, hogy a sorsközösség tudata erős és éber volt, annyira erős, hogy az egyéni érdekeken játszva győzedelmeskedett. Alig volna másként

³² Koncz i. m. 152. l.

érthető, hogy az egymást váltó fenyegetések és csalogatások ellenére csak oly kevés prédikátor hagyta el hitét. Pedig a katholizálás óriási előnyöket jelentett. A hatalmasok dicséretét, a hatóságok pártfogását, jómódot, anyagi gondoktól mentességet. Hiába tette meg azonban a váci püspök, gr. Althan Mihály az egyik konvertáló prédikátort dézsmaszedőnek, váci szenátornak és ajándékozta meg házzal, földdel, szőlővel,³³ ezek a példák nemcsak nem vonzanak, hanem megvetést ébresztő hatásukkal az ellenállást erősítik meg.³⁴

Olyan társadalmi réteg áll tehát előttünk, amely szellemi munkával keresi kenyerét, fegyelmezett egységnek és egy nagy, felsőbb eszme hordozójának érzi magát. Vagyis mai középosztályunknak egyik korai változata. Képzeli el ugyanis az imént jellemzett egyházi réteget megsokszorozódott kiterjedésben, számtalan foglalkozást folytató csoportra oszva, úgy azonban, hogy mégis egyetemlegesen egy eszme – jelen esetben a nemzetiség – szolgálatában áll s akkor ebben az alakulatban magunkra fogunk ismerni. A hasonlóság még szembetűnőbb, ha azokat a jelenségeket is megfigyeljük, amelyek a XVIII. századi protestáns egyházi társadalom életét kísérték.

Itt sem hiányoztak a törekvések, hogy az egyházi értelmiségi réteg boldogulása öncéllá legyen és elvonatkozódva tulajdonképpeni hivatásától, a közösség szolgálatától, feladatának a maga számbeli erősödését és tagjai érvényesülését tekintse. Akkor is lépten-nyomon felmerült az aggodalom, vajjon nem termelnek-e a főiskolák feleslegesen nagyszámú intelligenciát, több prédikátort és tanárt, mint amennyire szükség van, s valóban nem egy adatunk szól arról, hogy a szükségesnél nagyobb volt a diplomások, az állástkeresők tömege. Vonatkozott ez a legmagasabb képzettségűekre is. Velük kapcsolatban 1756-ban a református egyházkerületek azt emlegették, hogy a külföldi egyetemekre menők „évenként rendkívül nagy” száma a pozsonyi és bécsi hatóságoknál szemet szűrt, miért is, hogy ezek tiltó beavatkozását elkerülhessék, tanácsos magoknak az érdekelt protestáns egyházaknak fellépniök. Szigorúan kijelentették tehát, hogy csak azokat a diákokat szabad támogatni, akik tanáraik bizonyítványával igazolni tudják magukat – vagyis, akiknek kimenetelét iskolájuk kívánatosnak ta-

³³ Földváry i. m. II. k. 18., 224. l.

³⁴ Több érdekes adatot említ prédikátorok áttéréséről Pehm J.: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora. Zalaegerszeg, 1934. 151. skk. l. Kiténik ebből az előadásból, hogy az egyik konvertita prédikátort hívei megverték, egy másik pedig, aki 57 évi lelkészkedés után katholizált – tehát igen öregnek kellett lennie – a büntetéstől akart szabadulni, hiszen megbilincselve vitette be a marcali plébános és főszolgabíró a püspöki székhelyre.

lálta –, ellenben azokat, akik ily bizonyítvány nélkül tartózkodtak kint, hazatértük után nem fogják lelkészekké avatni.³⁵ A redukció szükségének belátására ugyan politikai szempontok is ösztönözték, kétségtelen azonban, hogy a kevésbé alkalmasak visszatartása azért látszott megfelelő eljárásnak, mivel a hiányok, a megüresedett helyek betöltésére kiváló előmenetelűeket elegendő számban találhattak.

Mivel sok volt – relatíve – a végzett theológus, a gyülekezetek válogathattak a prédikátorok közt. Ezért bocsáthatták el könnyen a nem tetszőket és kereshettek maguknak új vezetőket. „Bárhová megyünk, prédikátort bőven találunk”, hangoztatták 1751-ben a kölesdiek³⁶ s ennek a helyzetnek megfelelően alakult általában a hívők és pásztoraik viszonya. A XVIII. század közepén határozottan az előbbieket voltak előnyben. Könnyen cserélgették a jelentkezőket s aki nem nyerte meg tetszésüket, azt az esperes vagy szuperintendens rábeszélő ajánlására sem fogadták el. Így 1741-ben a szentgyörgyi reformátusok visszautasították azt a külföldi egyetemről hazatérő fiatal papot, majd azt az iskolarektort is, akiket az egyházkerület ajánlott s végül az a külföldet megjárta akadémikus lett prédikátoruk, akivel Győrben egyeztek meg.³⁷ A szalkszentmártoniaknak is hiába ajánlotta minden rábeszélő képességét összeszedve a körükben megjelent püspök magát a baranyai esperest (senior), ezt éppen olyan kevésbé akarták elfogadni, mint még más két jelöltet, akiknek egyike pedig csak az imént tért vissza külföldről; ők mindenáron a még Németalföldön tanuló Szalai Györgyöt akarták megnyerni. A püspök végre beleegyezett, akkor azonban már nekik volt újabb jelöltjük: Huszti Gergely akadémikus, akinek prédikációja egészen magával ragadta őket. Mivel Szalai nem fogadta el a meghívást, Husztit, továbbá a szintén akadémikus Nádaszkait meg a püspök óhajára elejtették, végül is a Németalföldről megtérő Szilágyi Jánost választották meg papjuknak.³⁸ Tekintélyes idősebbek és tanulmányaikat csak most befejező fiatalok között bőségesen válogathattak tehát a szalkszentmártoniak, s nem csoda, hogy nehéz volt számukra a választás: az egyik jelöltet a püspök ajánlotta a legmelegebben, a másiknak a híre jutott el hozzájuk, a harmadiknak a személyes fellépése varázsolta el őket s így kapkodnak hét jelölt közt – mindez azonban annak a jele, hogy valóban nagy számmal vannak olyan papok, akik a kor szigorú mértéke szerint is kiválóak.

³⁵ Tóth i. m. II. k. 19. l.

³⁶ Földváry i. m. II. k. 242. l.

³⁷ U. a. 110. l.

³⁸ U. a. 224. skk. l.

Érthető ezek után, hogy a gyengébbek, a fogyatékos képzettségűek ekkor már – nem úgy, mint akár a XVII. század végén is – állás nélkül maradtak. Az esperesek ezeket a „vakans atyafiakat” emberi érzésből is szerették volna ekkor juttatni,³⁹ hiába „kínálkoztak” azonban velük, a gyülekezetek őket „teljességgel nem vették”, nyíltan meg is mondván vonakodásuk okát: Nem kellene nekik, „mert heverők és semmi foganatossága sincsen tanításuknak”.⁴⁰ Az ő állásnélküliségük előidézője a derekabbakkal való összehasonlítás volt, az a sors azonban, hogy egy-egy évre egyház nélkül maradt a prédikátor, másokat is fenyegetett.⁴¹

A túlprodukcióból származó visszasságokon a vezetők többféle módon próbáltak segíteni. A cél a felesleges elemek, az alkalmatlanok vagy kevésbé megfelelő kiküszöbölése lévén, ehhez megfelelő eszköznek látszott annak a vizsgának a megszigorítása, amely a pappá szentelést megelőzte. Ez a vizsgáztatás a szuperintendensek előtt, az évenként tartott zsinatokon történt, s azok voltak kötelesek kiállni, még pedig tekintet nélkül arra, hogy külföldön fejezték-e be tanulmányukat, vagy közvetlenül hazai iskolából kerültek ki, akik már szereztek maguknak lelkészi állást. A vizsgának ez a formája egyenes folytatása volt a középkori gyakorlatnak – akkor is az esperesek állították a papi pályára készülöket vizsgálatra és az egyházi rendek feladása végett a püspök, illetőleg egy bizottság elé⁴² – s így nem támasztottak a jelöltekkel szemben különösebb igényeket. De még ez az egyszerű kikérdezés is akadályokba ütközött. A dunántúli evangélikus egyházkerületnek pl. a XVIII. század első felében sokáig nem volt püspöke, a tiszántúli református kerületben pedig, mivel az 1715-i országgyűlés tilalma folytán zsinatot nem mertek tartani, egy ideig csak az esperesek ordináltak.⁴³ A változtatásra tehát már magábanvéve is sürgős szükség volt.

³⁹ A borsod-gömöri ref. egyházmegye a XVIII. sz. közepén azt a határozatot hozta, hogy amíg rendes lelkész van hely nélkül, addig új nem alkalmazható. Sárospataki Lapok. 1888. (VII.) 768. l.

⁴⁰ Földváry i. m. II. k. 127. skk. l.

⁴¹ Pl. az 1762-ben kihallgatott abai prédikátor másfél évig volt vacans, holott előzőleg mintegy 12 évig papi működést fejtett ki. (U. a. 333. l.)

⁴² Békefi R.: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Bp. 1910. 298., 40. l. – A szokás állandóságára utal pl. a sáros-zempléni evangélikus esperesség 1668-i jegyzőkönyvének ez a mondata is: A szuperintendens panaszt emelt, hogy az esperességből tanulatlan „félparaszt” tanítók küldetnek felszentelésre, ennél fogva kívánja, hogy ezentúl egy esperességi választmány vizsgálja meg előbb a papjelölteket s ha azokat méltóknak találja, adjon nekik ajánlólevelet hozzá, ha nem, utasítsa vissza egyszerűen. (Hörk J.: A sáros-zempléni ev. esperesség története. Kassa, 1885. 143. l.)

⁴³ Tóth i. m. I. k. 97. l.

A XVIII. század közepe táján határozott intézkedéseket találunk, amelyekkel előbb a vizsga rendszeresítésére, majd fokozatos szigorítására törekedtek. Az imént említett dunántúli kerület 1742-ben utasította püspökét, hogy azt a németországi szokást honosítsa meg, amely szerint a püspök vagy az esperes kérdezi ki a jelöltet, mielőtt ez engedélyt nyer arra, hogy a szószékre felmehessen,⁴⁴ a tiszántúliban pedig 1754-ben úgy intézkedtek, hogy a vizsgát a debreceni kollégium termében a püspök által az assessorok közül kijelölt censorok, opponensek folytassák le.⁴⁵ A kellő eredményt azonban aligha sikerült elérni, mert különben nem került volna sor 1766-ban arra a határozatra, hogy a vizsgákra „nagyobb gond fog fordítatni”, a jelöltektől tudományos készülségüket igazoló írást is kívánnak, s 1778-ban sem küldtek volna ki bizottságot azzal az utasítással, hogy terjesszen elő javaslatot, miként lehetne megakadályozni a hivatásukra fel nem készült lelkészek alkalmazását. A feljegyzések szerint a jelöltek egyszer „szigorúan megvizsgáltattak”, máskor azonban a felavatást csak „rövid vizsgatétel” előzte meg.⁴⁶

Általában a „kellő vizsgatétel” sem lehetett szigorú. A bizottságok időnként egy-két papjelöltet visszavettek ugyan egy évre, ezek azonban még az „alaptanokban” is hiányos készülséget tanúsítottak. Mert aki görögben középszerűnek bizonyult, a héberben pedig „valami kevés eredményt” mutatott fel vagy éppen csak a betűket ismerte, azt már alkalmasnak találták. Legfeljebb „komoly figyelmeztetéssel” bocsátotta útra őket a bizottság, hogy majd otthon gyakorolják magukat pl. a hermeneutikában.⁴⁷ Az az eljárás, amelyet a tiszántúli református egyházkerület jegyzőkönyvének feljegyzése örökített meg: „Bár gyengék voltak, mégis kibocsáttattak”,⁴⁸ lehet ugyan a censorok jószívének, elnézésének a bizonyítéka, de semmi esetre sem alkalmas, a színvonal emelésére, az alkalmatlanok elriasztására. S a helyzet ugyanilyen lehetett a többi kerületben is, legalább Kis János dunántúli evangélikus szuperintendens arról értesít bennünket visszaemlékezéseiben, hogy az ő gyermekkorában a jelölt faggatása inkább csak forma szerint volt szigorú és visszavetésre azért is ritkán kerülhetett sor, mivel a vizsgálat annak a gyülekezetnek a jelenlétében folyt le, amelynek prédikátorra volt szüksége.⁴⁹

A másik orvossággal a bajt mindjárt gyökerestől akar-

⁴⁴ Adattár. III. k. 132. l.

⁴⁵ Tóth i. m. II. k. 16., 27. skk. l.

⁴⁶ U. a. 109., 191., 111., 147. l.

⁴⁷ U. a. 145., 175., 179., 167., 174., 186., 196., 198, 115., 181, 205. l.

⁴⁸ U. a. 195. l.

⁴⁹ I. m. 614. skk. l.

ták kiirtani. Valósággal a numerus clausus biztosítása volt a célja azoknak az intézkedéseknek, melyek egy-egy iskola diák-ságának legfelső csoportját redukálni igyekeztek. Ennek a csoportnak a tagjai jelentős anyagi kedvezményeket élveztek, avval pedig, hogy tanították az alsóbb osztályosokat, ugyanakkor, amikor maguk a professzorok előadásait hallgatták, voltaképpen úgy számítottak, mint akiknek jogos igényük van egy-egy tanítói vagy prédikátori állásra, a tehetségeseknek meg külföldi ösztöndíjakra. Mi sem volt tehát természetesebb, mint mindjárt az ő számukat korlátozni, vagy legalább az alulról szüntelenül megnyilvánuló terjeszkedési törekvéseknek a régi állapotok fenntartásával útját állani. Az az említett 1735-i győri határozat is, amely az ottani kis református iskolában az „öreg deákok” számát nyolcban állapította meg – persze, hogy az esperes fiát kivételképpen számfelettinek utólag mégis felvegyék –, arra hivatkozik, hogy ezt a számot „sok okokra nézve augeálni (növelni) nem lehet”.⁵⁰ Mintha csak valami követelésnek akarná útját szegni ez a döntés, mintha a kedvezményekre tömegesen igényt emelőket szeretné visszaszorítani. Még határozottabban szól feltevésünk mellett a további rendelkezés, hogy az exspectansok, az öregdiákságra igényt tartók, azon sorrendben fognak a nyolcas collegiumban helyhez jutni, amint vizsgálatukat a prédikátor és a kurátor urak előtt letették, a felvételnél a vizsgáról szóló bizonyítvány lévén az irányadó.

Hasonló jellegű és célú intézkedések más években és más helyeken sorra feltűnnek egymástól függetlenül, ami kétségtelenül annak a jele, hogy általános társadalmi jelenség, a túlprodukciónak az előidézőjükké, függetlenül egyházak és kerületek határaitól. A nagyobb iskolák előljárósága azután éppen úgy kénytelen volt keresni a segítséget, mint az egészen kis győrié. Közepes iskolának tekinthetjük a szatmárit, amelynek kezdeti korszakában még csak tíz tógátusa volt, felvirágzásával azonban – 1610-ben a városi tanács már „wittenbergus scholamaster” alkalmazásáról intézkedik⁵¹ – szaporodott a tanulók s a kedvezményekre igényt tartók száma. A folytonos növekedés megakadályozására 1737-ben a két tiszai kerület kiküldöttei a főkurátor közbelépését kérték; úgy találták ugyanis, hogy az iskola – az ott élők eltartása – nagyon terheli a gyülekezeteket s ezért kimondták, hogy „csak annyi tógátus legyen, mint eddig volt”.⁵² A legközelebről érdekelt tényező,

⁵⁰ Adattár. II. k. 194. l.

⁵¹ Bakcsy G.: A szatmárnémeti ev. ref. főgimnázium története. Szatmár 1896. 6. skk. 1.

⁵² Tóth i. m. II. k. 6. l.

a szatmári egyházi tanács, a consistorium hasonló felfogást vallott. Ő is szükségesnek vélte, hogy mind a tógátusok, mind a mendikánsok létszámára vonatkozólag „szorgalmatos vigyázás legyen”, és azok „az időnek circumstanciájához accomodáltassanak”. Ennek az utasításnak a végrehajtására egy évtized elmúltával, 1747-ben került sor, éppen mert közben az iskolába tódulás nem hagyott alább, bármennyire is kívánatosnak találták annak korlátozását az egyházi élet vezetői. Ameddig az iskola magasabb jellegét megtarthatta, a felsőbb osztályokban, vagyis a professzorok keze alatt a diákok száma negyven és száz között váltakozott s még 1754-ben is, amikor már a feloszlás fenyegette a gimnáziumot, a hivatalos vizsgálobizottság negyven tógátust talált, akik élelmöket a város polgáraitól és a környékbeli jótévedőktől kapták.⁵³

A marosvásárhelyi kollégium története ismét arra nyújt tanulságos példát, hogy a diákság, mint összesség érdekei, mint győztek az egyeseknek – legyenek azok akár tanárok, akár tanulók – egyéni érdekein. Itt a tógátusok száma kilencven lett volna, ennyien „élveztek minden jótéteményt” s „tartattak tulajdonképpen valóságos deákoknak” – e számon felüliek neve itt is „expectans” – de azért 1737-ben mégis kilencvenöt, 1744-ben pedig száztizenkét tógátust találunk. Pedig az iskola, régi alapítványai elvesztésével meglehetősen nehéz helyzetben volt. Professzorai csak részben kapták meg javadalmukat, azután nagy összegre ment azon régi köztanítók hátralékos fizetése, akik, immár a „két hazában” szétszóródva, személyesen és levélben egyaránt követelték pénzüket, az auditórium boltzata beomlással fenyegetett, úgy, hogy a seniornak ki kellett költöznie a házból, a könyvtár pedig teljesen szétrongyolódott. A száztizenkét tógátus és a többi tanuló kenyerére nyolcszázötvenegy köböl gabona lett volna szükséges, azonban a legoptimistább kalkulációval is, ha t. i. a patrónusok valamenynyien teljesítenék ígéretüket, csak ötszázhetvenöt köbölre lehetett számítani, miért is az iskola a hiányzó kétszázhetvenhat köböl pótlása végett a főconsistoriumtól kért segílyt. Még ennek elnyerése, a hiány pótlása után is egy-egy diákra havonta mindössze két vékányi gabona juthatott, amit a költségvetés elkészítői szintén kevésnek találtak, vigasztalásul azonban csak ezt tudták mondani: „A mostani körülmények között bár csak ennyi ingrediáljon”.⁵⁴ A huszonkét tógátus, akik a kilencvenes létszámon felül vették igénybe a kedvezményeket, éppen negyedrészt tették ki azoknak, akikről normális viszonyok közt az iskola, alapítványai segítségével gondoskodni tudott

⁵³ Bakcsy i. m. 12. és 144. l.

⁵⁴ Koncz i. m. 639., 710. skk. l.

volna. A 25%-os növekedés mellett természetesen nem lehetett az egyensúlyt fenntartani, és rendkívüli támogatásra, meg a cipő-adag leszállítására egyaránt szükség lett. Valószínű, hogy az erdélyi egyházi főhatóság, a főconsistorium, előteremtette a szükséges segélyösszeget, bizonyos, hogy a diákság elviselte a nélkülözéseket, mindezek azonban nem elszigetelt jelenségek. Mögöttük az iskolát megnövekedett számban ellepő s egyházi pályára lépő értelmiségi réteg érvényesülési vágya húzódik meg. Ez kész elviselni a nélkülözéseket és képes ugyanakkor a patrónusok rokonszenvét felébreszteni maga iránt, őket áldozatokra rávenni.

Kétségtelen ugyan, hogy az államhatalom is az egymást követő iskolabeszüntetésekkel hozzájárult ahhoz, hogy a megaradt kollégiumokban a tanulók száma felduzzadjon – a dunántúli kisebb iskolák növendékei így lepték el az 1720-as években a pápait annyira, hogy ott a diákok „már kenyérral is alig élhettek”,⁵⁵ viszont ennek bezárása után meg többen Debrecenbe vándoroltak el,⁵⁶ – azonban egyedül ezzel nem magyarázhatjuk meg, hogy a nagy református kollégiumok létszáma oly hatalmasan megnövekedett Mária Terézia uralkodásának közepére. Szinte hihetetlenül hangzó számokat tüntetnek fel hivatalos összeírások. Sárospatakon 1765/6-ban 400 felsőosztályos studiosus közül 320 volt a tógátus, s a debreceni 368 studiosus között is valószínűleg hasonló arányban voltak olyanok, akik egyházi pályára készültek.⁵⁷

Ha viszont ezzel szemben azt találjuk, hogy a dunamenti református egyházkerületben a XVIII. század közepén évente átlag hat papot szenteltek fel, az igen nagy kiterjedésű tiszántúliban pedig átlag huszonegyet, – ugyanitt 1767-től 1784 végéig százharminc lelkészi pályára lépő írta alá sajátkezűleg nevét a kerület jegyzőkönyvében, ami évente hétnek felel meg⁵⁸ – világos, hogy a szükségelnél valóban jóval nagyobb volt az iskolát elhagyók tömege. A felszentelés ugyanis a gyülekezetekbe meghívást nyert, azaz álláshoz jutott lelkészek megerősítését jelentette. A redukció, amelyet a végzetek és elhelyezkedők közötti arányszám kedvezőbbé tételére az egyházi fel-sőbbség szükségesnek tartott és amelynek megvalósításával

⁵⁵ Kis E. i. m. 96. l.

⁵⁶ Szokolay János, aki mint diák tanúja volt a pápai iskola elvételének, írja visszaemlékezésében, hogy ő is Debrecenbe ment. (Némay K.: A pápai ref. egyház veszedelme. 1752. Dunántúli Protestáns Lap. 1893. (IV.) 203. l.)

⁵⁷ Fináczy i. m. I. k. 215. l.

⁵⁸ Dunamenti kerületben, Földváry i. m. II. k. 170–257. l. 1745:7, 1746:4, 1747:7, 1748:3, 1749: –, 1750:7, 1751: 11, 1752:5. – Tiszántúliban, Tóth i. m. II. k. 47–111. l. 1759: 66, 1760: 18, 1761: 62, 1762: 10, 1763: 2, 1764:7, 1765: –, 1766:3, az 1767–1784. névsor u. o. 29–33. l.

próbálkozott, nem mehetett végbe ellenállás nélkül. Sajnos, a részleteket nem ismerjük. Csak mint valószínűséget említhetjük, hogy azok a nagy küzdelmek, viszályok, amelyekbe a debreceni és sárospataki diákság – ez Csécsi János idejében – tanáraival és a hatóságokkal bonyolódott a XVIII. század elején, ilyen redukáló törekvésekkel is összefüggésben lehettek. A diákság a maga beözönlő tömegei számára iparkodott kedvezményeket biztosítani, minél több társát a diplomához hozzásegíteni, s e törekvések előtt végre is meg kellett hátrálniuk azoknak, akik – mai szóval – „szellemi proletariátustól” féltek az egyházat.

Kitűnő példát nyújt erre vonatkozólag a sárospataki kollégium története. A diákok itt is, mint Debrecenben,⁵⁹ különböző csoportokba tartoztak, a szerint, hogy az élelmet és kedvezményeket honnan kapták. Az egyik ilyen csoport tagjai, az alumnusok, akik az alapítványokból nyerték ellátásukat, hetvenen voltak, azonban a Csécsi János-féle viszályok idején számuk annyira megnövekedett, hogy különleges intézkedések lettek szükségesek. Ezért a tállyai konvent 1722-ben kimondta, hogy a mostani alumnusok számára a kedvezményeket kivételképpen továbbra is biztosítja ugyan, a jövőben azonban addig senki sem juthat be soraikba, amíg számuk hetvenre le nem fogy.⁶⁰ Vagyis a „szerzett jogok” elismerésével, a nyugalom kedvéért hozott meg a határozat, amely érthetően kifejezi, hogy megfogalmazói a jövőre vonatkozólag a korlátozást annál szükségesebbnek tartották. A kedvezményt igénylők nyomása azonban oly erős volt, hogy 1735-ben az iskola kurátorai és jóltévíi belenyugodtak, hogy az alumnusok száma százra emelkedjék.⁶¹ Ha ezek az előkelő patrónusok, akik jól tudták, hogy a Carolina Resolutio után néhány évvel bármit is inkább remélhetnek, mint a helyzet jobbrafordulását, mégis erre a reményre hivatkozva altatták el felelősségérzetüket s vállalták magukra az újabb terheket, amelyeket az iskola elsősorban tőlük várt el, akkor eljárásuk csak avval magyarázható, hogy megesett szívük azon a nyomorgó diákságon, amely minden áron a tanult emberek közé akarta magát fölüzdeni. A vezetők nem tudtak tehát kíméletlen ridegséget tanúsítani, nem voltak még hidegen fontolgató kultúrpolitikusok.

Így jutottak el az iskolák óriási diákseregeikhez. Mivel a felszerelést és tanárok számát illetőleg a viszonyok alig vál-

⁵⁹ A gymnasium története a debreceni ev. ref. kollégiumban. (Az 1894/5. évi iskolai értesítő) 153. skk. I. (Géresi K. tanulmánya).

⁶⁰ Adattár. III. k. 28. I. „Alumni collegii pro hic et nunc suo moderno numero in statu quo manere possunt, ex post tamen alumnia nulli supra numerum septuagenarium permittetur, usque quo gradum illum consequantur.”

⁶¹ U. o. 35. l.

toztak, – Sárospatakon pl. egyetlen auditórium volt, ahol a professzorok előadhattak⁶² s így egymást váltogatták ott, – hovatovább az iskolázás színvonalának meg kellett rögzödnie. Ily nagy tömegekhez elégtelenné lettek a régi eszközök, a tanulás eredménye nem állott arányban az idővel, amit a diák ott töltött, sem a munkával, amit az európai híri tanárok kifejtettek.

Az egyházi pályára készülő diákság oly erős volt, hogy helyenként, az iskolán kívül, tanulmányai befejezése után érvényre tudta juttatni érdekeit, még vállalt hivatásának rovására is. Sárospatakon ugyanis az volt a szokás, hogy onnan a végzett diákokat sorrend szerint küldték ki a partikulák – a kisebb-nagyobb falusi iskolák – élére rektoroknak. Gondolhatjuk, hogy nem a professzorok kezdeményezték ezt a rendszert, amely lehetővé tette számukra a tehetség, szorgalom és érdem megjutalmazását, s megcsúfolva a kultúrpolitika józan alapelveit, a legrosszabb diákot, a „grádus utolsóját” a legjobb rektorság birtokába juttatta, ha az történetesen éppen az ő orra előtt üresedett meg. Nem tetszett azonban a tömeg érdekeit érvényesítő nivellálás az iskolákat fenntartó testületeknek sem. Ezek is az iparkodó, derék tógátusok közül szerettek volna kapni rektorokat, tapasztalatból tudván, hogy az iskola színvonala, híre és vonzóereje mindig a tanító lelkiismeretességétől függ. De hiábavalónak bizonyult minden kérésük, be kellett érniük azzal, akit a vakszerencse hozzájuk küldött. Csak a szikszóiakban volt annyi bátorság, hogy iskolájuk érdekében elhagyták a pataki kollégium rendszerét és 1742-ben Debrecenből kértek rektort, mivel ott nem ragaszkodtak a sorrendhez, hanem nagyobb rektorságok betöltésénél a jobb diákokat előnyben részesítették.⁶³ Persze Szikszónak ez a hűtlensége a két nagy kollégium közt újabb viszályt támasztott,⁶⁴ példáját azonban nem követték mások, mert az egyházmegye közbelépésével (1757) megakadályozta, hogy tanítók után már prédikátort is Debrecen küldhessen.⁶⁵

A koruknál fogva kevésbé megfontolt ifjabb generációk azok, akik a középosztály öncélú szemléletét képviselik s an-

⁶² Fináczy i. m. I. k. 217. l.; Debrecenben négy, Sárospatakon három tanár volt. (U. a. 215. l.)

⁶³ Az egyházmegye 1742-ben járult hozzá, hogy Szikszó felváltva Debrecenből és Patakról hozzon magának rektort. (Szentpéteri S.: Egyháztörténeti adatok a borsod gömöri ref. egyházmegye múlt századi életéből. Sárospataki Lapok. 1888. (VII.) 52.9. l.)

⁶⁴ Még 1781 őszén is arról számolt be a debreceni kollégium, hogy a tiszánineni kerület nagy ellenérzéssel figyelte a szikszóiak eljárását. (A dunamelléki ref. egyházkerület 1776–85. évi jegyzőkönyve, 279–82. l.)

⁶⁵ Szentpéteri i. m. 836. skk. l.

nak törekvéseikkel kifejezést adnak. Törekvéseik következménye előttük ugyan észrevétlen marad – ez mentségükül is szolgálhat – ma azonban, utólag visszatekintve, annál feltűnőbb. Az értelmiségi réteg homogén egységének felbomlását siettetették ugyanis azzal, hogy a maguk – kényszerűség diktálta – nagylétszámú csoportját megszervezték. Szereplésükkel, önmaguknak középső csoporttá alakításával az értelmiséget három olyan rétegre bontották szét, amelyek mindegyikében fellelhetők az egészre, a „középosztályra” jellemző és az előzőkben említett vonások mellett olyanok is, amelyek az egyes csoportokat egymástól elhatárolják.

Legfelül van az az elit, amely külföldi egyetemeken fejezte be tanulmányait. A nyugati egyetemek fejlett tanítási módszere, tudományos légköre nagy élmény számukra s a gondolkodást átformáló hatásuknak szívesen vetik magukat alája.⁶⁶ Az otthon tanultakkal és tapasztaltakkal összehasonlítva az új ismeretanyagot, átértik ennek fontosságát, s így látókörük észrevehetően szélesedik. A frankfurti Stoss egyháztörténeti előadásait hallgatva, Fogarasi József csodálkozásának így ad kifejezést: „Én bizony imagiálni is alig tudtam, hogy azt oly szépen lehessen tanítani.” De azért, bár hálás és lelkes tanítványai egy-egy híres professzornak, nem lesznek elfogult rajongók. Ugyanez a Fogarasi Dariesről megjegyzi, hogy bizony nem ér fel a kor híres matematikusával, Bernoullival. Ezt az összehasonlítást persze könnyen megtehetette, mert Bázelen előzőleg, maga is hallgatta Bernoullit. Általános jelenség különben, hogy több egyetemet is felkeresnek, Fogarasi pl. be nem érve eddigi tanulmányaival, Frankfurtból Göttingába vagy Halleba is szeretett volna még eljutni, „mivel ezek igen híres akadémiák”.⁶⁷ De az egyetem és a tudományos légkör, amely ezeket a nálunk hiányzó szellemi központokat élteti, nem egyszerűen az újság erejével vonzza őket. Élénk figyelemmel és érdeklődéssel vizsgálják a tudományos gondolkodás útjának alakulását is és jegyzik meg maguknak tanulságul, hogy milyen fordulatot vesz az, mi az, ami benne korszerűen új. Jellemző, hogy Körösi György, miután Bázelen az utrecht-i egyetemre ment át 1773-ban, azért határozta el, hogy Hollandiában filológiával és keleti irodalommal fog behatóan foglalkozni, mert ez most, megítélése szerint, nagyon fontos a teológiához.⁶⁸

A német és francia nyelv nehézségeivel megküzdve, ál-

⁶⁶ A külföldi tanulmányutak érdekes leírásának egyikét l. Hatvani István, az ismert debreceni professzor önéletrajzában (Lósy-Schmidt E.: Hatvani István élete és művei. Debrecen, 1931. 205. skk. l.)

⁶⁷ Fogarasi József levelei az 1769–70. évekből: O. L. Gr. Teleki István, Teleki Sámuel osztály.

⁶⁸ Levele 1773 jún. 7. Teleki Sámuelhez u. o.

talában oly tudományos képzettségre tettek szert, amely nem különbözött a nyugati protestáns világ papjainak és tanárainak, tudásától. Akinek egyéni életkörülményei úgy alakultak, az át is léphetett ebbe a nagyobb szellemi közösségbe, mint Bél Mátyás fia, aki Lipcsében lett egyetemi tanár, vagy a dunántúli származású Chernák László, aki Debrecenből ment Svájcba, majd a groningeri egyetemre, hogy onnan – „sok privatum collegiumai és emberséges magaviselete által elhíresedvén” – a deventeri líceum filozófia-tanárának hívják meg.⁶⁹ Tudós hajlam, korszerű képzettség, irodalmi tevékenység nemkevésbé jellemezte azokat, akik működésének megbecsüléséről a nyugati irodalmi élet nem tett oly tanúságot, mint a lipcsei „Acta eruditorum” szerkesztőjével, Bél Károlylyal kapcsolatban.

A feladatok, amelyek ezekre a hazatérőkre vártak, súlyosak voltak. Egyénileg sok lemondást kívánt tőlük sorsuk, araikor át akarták alakítani az itthoni közfelfogást, s ha ez egyiküknek sem sikerült, mégis nagyjelentőségű, hogy az ő személyükben állandóan voltak Magyarországon olyanok, akiknek szeme a hazai, sokszor kicsinyes állapotokat nagyobb távlatokba állította be, reformkedve pedig állandóan a nyugati színvonal elérésére irányult. Mindkét protestáns egyház szerencséjére, ennek az elitnek tagjai játszották a vezetőszerpet.⁷⁰ A korszerűen újat ők honosítják meg itthon, az egyházszervezet kérdéseiben éppen úgy, mint a liturgiában, a felsőbb iskolázás vagy a népművelés terén a reformokat ők körvonalazzák. A Nyugaton feltűnő újabb és újabb szellemi mozgalmaknak ők az előharcosai, a pietizmusnak éppen úgy,⁷¹ mint a racionalista felfogásnak, és ha másképp nem, legalább a külföldön elsajátított modernebb ismeretanyag átadásával hatnak tanítványaikra, mint Kaposi Sámuel marosvásárhelyi tanár, aki 1718-ban Rissenius és Cirschmeier marburgi professzorok után készítette el teológiai és filozófiai kéziratos jegyzeteit.⁷² Bár terveik, törekvéseik, vágyaik csak részben ölthetnek testet és az

⁶⁹ Sófalvi József levele 1776 febr. 13. Leyden, Teleki Sámuelhez u. o. – Szinnyei i. m. II. 33., I. 777–80. l.

⁷⁰ Schmal András a XVIII. századi evangélikus püspökök életrajzát megírva, 17 közül mindössze csak háromnál nem tudja feljegyezni, hogy külföldi egyetemeken tanultak, de ezek ifjúsága még az előző századba esett. Akár Krmann Dánielnek, Schwartz Jánosnak, Sárossi Jánosnak vagy Ambrosius Györgynek hívták a superintendenst, egyaránt megfordultak valamelyik német egyetemen. (Schmal: *Brevis de vita superintendentum... commentatio*. Fabó i. m. I. k. 96. skk. l.)

⁷¹ Ennek meghonosításában játszott szerepükre v. ö. Szent-Iványi B.: *A pietizmus Magyarországon. Századok*. 1935.

⁷² Koncz i. m. 196. l.

eredmény nem áll arányban az elhasznált energiával, munkájuk az életnek, a fejlődésnek a biztosítéka.

Nemcsak azt hozzák azonban magukkal, amire a külföldön megtanították őket, hanem azokat a könyveket is, amelyekből itthon tovább művelhetik magukat. A nagy és kellően megcsodált bibliothecák kifejlesztik bennük az érzéket a magasabb művelődés, a „könyvkultúra” megértésére; maguk; is a könyvek szerelmesei lesznek, összekuporgatott pénzecskéjüket azok vásárlására fordítják. Egyáltalán nem volt például Keresztesi József esete, aki Mária Terézia halála évében Németalföldről hét mázsa könyvvel érkezett haza, melyek megszerzésére az egész útján elköltött 225 aranyból 340 forintot fordított.⁷³ Az ilyen könyvedvelő diákok a nagy gyűjtők, mint amilyen gr. Teleki Sámuel, a későbbi erdélyi kancellár és könyvtáralapító volt, megbízásait ügyesen tudták végrehajtani s egy-egy ritkább kiadású munkát éppen úgy megszereztek, mint az aukcióra kerülő gyűjtemények katalógusait is eljuttatták maecenáikhoz, sőt az értékesebb munkákra külön is felhívták figyelmüket.⁷⁴

De még a szerényebb ambícióját is áthatotta az a meggyőződés, hogy arra a helyre, amelyre rendelték, s ahol, bár szűk körben, életét le fogja élni, valami kis könyvtárat éppen úgy kell vinnie, mint nemes elhatározást és áldozatkészséget. Zilai Sámuel, amikor 1782-ben Utrechtben járt, nem tudott sem franciául, sem németül folyamatosan beszélni s bár a holland diákokkal együtt tanulgatott, kedves önkritikával úgy látta, hogy aligha fogja a nyelvismeret tekintetében sokra vinni. Nem érzett tehát magában erőt arra, hogy valami „nevezetes szolgálatra” vállalkozzék. „Falura való a bibliotécám”, vallotta be szerénykedve, de azért a csendes, zajtalan önművelést és a gondjaira bízottak vezetését így is kötelességének érezte. „Kívánnék csendességbe olvasgatni, féleln, messze nagy országúttól, igyekezem mind az által nevetlen helyen lakván is, valamit tsekélységemhez képest, következő atyámfiaiak kezekbe hagyni, ha nem lehet, et voluisse sat erit.”⁷⁵ Aki e szerénységtől sugárzó sorokat leírta, annak mint írónak nem ismeretes ugyan a neve, de semmiképen sem bizonyult méltatlannak arra a díszes helyre, a marosvásárhelyi kollégium klasszikus nyelvi katedrájára, ahová előljárói bizalma helyezte. Mert nemcsak szorgos, lelkiismeretes tanár lett, aki bizonyára

⁷³ Keresztesi i. m. 21. skk. l.

⁷⁴ Borosnyai Lukács Simon 1762. berni könyvvásárlásokról értesíti Teleki Samuelt. Szathmáry Pap Mihály 1764. Leydenből Justice eladásra kerülő könyvtáranak katalógusát viszi magával s Nadányi munkáját szerzi meg számára. (Leveleik O. L. Teleki-ltár.)

⁷⁵ Levele Teleki Sámuelhez u. o.

mint filológus is értette a dolgát, hiszen még hollandiai tartózkodása alatt segédkezett gr. Teleki Sámuelnek Janus Pannonius művei sajtó alá rendezésében, hanem egyszersmind a magyar irodalom és a nemzeti törekvések odaadó hívévé, amiről avval is tanúságot tett, hogy 1790-ben Zrínyi Miklós „Török áfium”-át *Ne bántsad a magyart* címen nyomtatásban megjelentette.⁷⁶ Azoknak a névteleneknek a hosszú sorába tartozott ő, akik megbecsülést szereztek a magyar névnek a protestáns egyetemi városokban, miközben szorgalmas, lelkiismeretes munkával készültek életpályájukra,⁷⁷ amely számukra nem egyszerűen a kényérszerzést jelentette, hanem magasabb hivatás betöltését: az egyház s azon keresztül a magyar művelődés szolgálatát.

A magyar műveltség fejlesztésén a felekezeti korlátokon felülemelkedve nemcsak a legkiválóbbak buzgólkodtak, nemcsak azok, akiknek nevét ma mindenki ismeri, hiszen – mint Bél Mátyás a Notitiával – hatalmas alkotásokkal örökítették azt meg, hanem a szerényebb tehetségűek is. Nem egyszerűen az egyházi művelődés harcosai, de irodalmi törekvéseikkel magyart a magyarral összeforrasztó nemzettudat fejlesztői is. Jellemző az a megértésük, amelyet az ellentáborba tartozó írók művei iránt tanúsítanak. Gyöngyösi barokk világnézete, katolikus felfogása messze esik a XVIII. századi protestantizmus szellemétől s mégis lelkes csodálójává lesz egy marosvásárhelyi tanár, Kovásznai Sándor. Pedig az ő élete sem különbözött az „elit” többi tagjának sorsától: papnak a fia, s leydeni egyetemi évét megelőzőleg abban a kollégiumban tanult, amelynek később tanárává lett. A felvilágosodás iránt őszinte vonzalmat és csodálatot érzett, s mégis a tőle, korától és világnézetétől oly távol álló Gyöngyösi munkáiban felismeri a magyar jelleget, s ez őt, aki a magyar historikusok, mint Szalárdi, Cserei műveinek kéziratban maradását „édes nemzetünk nagy gyalázatának” tekintette, annyira megigézi, hogy előbb Rádayt, majd Teleki Sámuel keresi fel a költemények új kiadását sürgető leveleivel. Az utóbbit így kéri: „Excellenciád a magyarországi poéták fejedelmét, Janus Pannoniust új életre jönni segítette, maga oly nagy munkát és fáradságot tévén annak kiadásában. Imé a magyar poéták fejedelme is instál általam Excellenciádnak, hogy őtet is segítse fel Excellenciád

⁷⁶ Életrajza: Koncz i. m. 233. skk. I. Szinnyei nem említi nevét.

⁷⁷ Igen érdekes, részletes előadásban ismerteti az egyik holland egyetem magyar hallgatóinak életét, tanulmányait, – névsorukat is összeállítva – Segesváry L.: Magyar református, ifjak az utrechti egyetemen 1636–1838. Debrecen, 1935. Szorgalmas tanulásukról 59. l. szól, de nem hallgatja el a visszaéléseket sem, amelyeknek fantasztikus példája, hogy két diák 23 évig húzta az ösztöndíjat. (54. l.)

és adjon szebb köntöst reája a budai rongyos szakadozott németh köntös helyébe”.⁷⁸ A magyar nyelv, irodalom és művelődés szeretetének oly bizonyosága ez a kijelentés, amelyhez hasonló pártatlan és önzetlen nyilatkozatot a magyar katolicizmus csak évtizedek múlva, immár a XIX. században hallatott.

Az egyházi társadalomban a főiskolák professzorai és a tollforgató szuperintendensek, tekintélyesebb prédikátorok csoportja alatt volt a középső réteg, amelynek tagjai a zömöt jelentették, műveltségük pedig az átlagos színvonalat. Ezek csak a hazai iskolákat végezték el, esetleg nem is a legnagyobb fokúakat, ha egyszer a csetneki evangélikus tanító „nagy deákjai” közül többen kerülhettek – igaz, a század elején – azonnal lelkészi állásba.⁷⁹ Még ha szorgalmas, jó tanulók voltak is, nem éreztek magukban kedvet, hosszas küzdelmeket folytatni a tudományokkal. Megtették, amit kívántak tőlük, megtanulták a pensumot, de más vágyuk nem volt, mint mielőbb kijutni egy gyülekezeti élére. Ők azok, akiknek tudását a superintendenciális gyűlések megvizsgálva, azt sem jónak, sem rossznak nem találják s így szó nélkül pappá avattatnak. Esetleg azzal a megjegyzéssel bocsátják őket útnak, hogy gyengék voltak ugyan, vagy azt a komoly figyelmeztetést kapják, hogy a héber nyelvben még gyakorolják magukat.⁸⁰ Tehát ők azok, akikről eleve semmi különösebb teljesítményt nem várnak s akik maguk is annak örülnek, ha feladataikat mások jelölik ki. El látják becsülettel munkakörüket s bár csendes életük évtizedek során úgy pereg le, hogy az irodalom terén nem marad utánuk emlék, szereplésük egyetemlegesen mégis jelentős. Ők a közkatonák, az öröklött és beléjük nevelt egyházi meggyőződés harcosai, készen arra, hogy a népet hasonló szellemben vezessék.

Közvetlen munkatársaik a tanítók. Az a régi felfogás, amelyet az 1623-i komjáthi kánonok úgy fejeztek ki, hogy az

⁷⁸ Levele 1789 dec. 13. Teleki Sámuelhez (O. L. Teleki-ltár). Badics F.: Gyöngyösi István összes költeményei I. (Régi magyar költők tára) Bp. 1914. XIV. I. Szinnyei i. m. VI. 1420. skk. I.

⁷⁹ Mikulík J.: A gömöri ág. hitv. evang. esperesség története 1520–1740. Sajtó alá rendezte Kovács Sándor. Pozsony, 1917. 128., 148. I. Mikulík a csetneki iskola kiválóságára következtet ezekből a meghívásokból, továbbá arra, hogy a „nagyok osztályában” a tanító „már tisztán magasabb (egyetemi) tárgyakat” adott elő. A tiszai evangélikus kerület „megyei superintendensei” által 1704–1738 között ordinált lelkészek életrajzi adatai azt mutatják, hogy a túlnyomó többség a hazai nagyobb iskolákat, így Eperjest, Bél Mátyás idejében Pozsonyt éppen úgy felkereste, mint a külföldi egyetemeket, Wittenberget, Boroszlót, Hallét. (Stromp L.: Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek. Bp. 1905. 187. sk. I.)

⁸⁰ Tóth i. m. II. k. 195., 181. I.

iskola az egyház veteményes kertje,⁸¹ változatlanul élt még s mindaddig érvényesült, amíg az állam a népoktatást a maga feladatának nem kezdte tekinteni s azt fokozatosan hatáskörébe nem vonta. Erre azonban, mint ismeretes, csak Mária Terézia uralma utolsó éveiben került sor s így a tanító munkája lényegében továbbra is középkori jellegű maradt. A tanítóság tehát egyházi feladatnak számított, a mesternek az oktatáson kívül az istentiszteletnél éppen úgy kellett segédkeznie, mint a temetésnél. Az iskolák az illető prédikátornak az ellenőrzése alá tartoztak, még pedig nemcsak a falusi elemi iskolák, hanem nagyobbak is, mint amilyen pl. a pápai volt. A korábbi századok öröksége volt tehát az az egyházi hivatalos felfogás, hogy a tanító a pap alárendeltje és iránta feltétlen engedelmisséggel tartozik.⁸² Felvétele tőle függött akkor s ő volt a bírója is. A XVII. század eleji nógrádi evangélikus esperesség szabályai szerint a tanítóval szemben igazát senki sem kereshette a bíró előtt, hanem a prédikátorhoz kellett fordulnia panaszával s végső fokon, engedetlenség esetén, a tanító felett az esperes ítél.⁸³ Az anyagi helyzet is kifejezésre juttatta, hogy a tanító a prédikátor mögött áll a társadalmi ranglétrán; fizetése faluhelyen átlag egyharmada volt a papénak.⁸⁴

A protestáns tanítóság körében ismét két csoportot különböztethetünk meg. Az első tagjai számára csak ideiglenes, átmeneti állapot volt a tanítóskodás. Ők ezzel Luther követelményének tettek eleget, amely szerint a leendő papnak, felszentelése előtt, gyermekek oktatásával kell foglalkoznia. Azok, akik számára a tanítóság így előkészületet jelentett a papi pályára, a kollégiumok jó diákjai közül kerültek ki. Az ő életrajzukban a későbbi prédikátorok, szuperintendensek biográfiai adatai között szinte kivétel nélkül megtaláljuk a tanítóskodásukról beszámoló részt. Még pedig nemcsak a reformátusok körében, akiknek iskolai szervezetük, a kollégiumok és partikulák szoros kapcsolata ezt magától értetődővé teszi, hanem az evangélikus egyház szolgáinál is. A találmra kiragadott turócmegyei Neczpál iskolájában működő XVIII. századi tanítók közül Augustini Mátyás, majd Pohl Mihály ugyanígy lett prédikátor, Ambrózy György, aki hozzájuk hasonlóan Wittenbergben tanult, a nyitrai megyei Verbóczon, Clementis Mátyás Geczelfalun nyert lelkészi tisztet, a mosóczi származású Buocz Mátyást a szlavniczai Sándor-család hívta meg

⁸¹ Thury i. m. I. k. 425. l.

⁸² A XVI–XVII. századi zsinati határozatokat felsorolja Kiss Á.: A magyar népiskolai tanítás története. Bp. 1881. 12. skk. l.

⁸³ Adattár. III. k. 180. l.: „Rector scholae alicui privatim vel publice iniuriam faciens, accusetur non coram iudice, sed suo pastore”.

⁸⁴ Kiss K. i. m. 405. l.

udvari papjának, Adamisch Pál ismét Neczpálon lett prédikátor, Doleschal Ágoston meg Hibbén.⁸⁵ De a kisebb jövedelmű tanítóságot is, amelyből a szegény falvakban éppen csak meg lehetett élni, időnként szintén elvállalták olyanok, akik a papi pályát választották hivatás gyanánt. Általánosítani természetesen nem szabad, mert mégiscsak a nagyobb iskolákban törekedett rektorra lenni a legtöbb papi vizsgára készülő, az azonban kétségtelen, hogy a protestáns elemi iskolák tanítóinak egy része, a későbbi papok, részesei voltak az átlagos prédikatori műveltségnek.

A szép szabály, hogy a prédikátor közvetlenül ismerje meg azt a munkakört, amelynek ellátását később magának kell ellenőriznie, nálunk annál könnyebben és általánosabban érvényesülhetett, mivel fontos anyagi körülmények is támogatták fennmaradását. A tanítóskodás nyújtott ugyanis alkalmat és lehetőséget a külföldi egyetemre menő diáknak, hogy az úti-költséget megszerezze. A kollégium elvégzése és a külföldi út közé így ékelődött be a hosszabb-rövidebb ideig tartó rektorokodás valamelyik nagyobb falusi, esetleg mezővárosi iskolában. Hajdúböszörményben a rektorok rendszeren három évig maradtak és ez alatt az idő alatt jelentős összeget takaríthattak meg. 1749-ben ugyanis a rektori járandóság ez volt: készpénzben 50 forint, élelmezés fejében 40 forint, 15 köből búza, 10 font faggyú, tűzifa, azután temetési díjak, tandíj gyanánt pedig a gyerekektől fejenként egy véka búza s néhány dénár.⁸⁶ A rektor az ilyen helyeken nem is egyedül működött. Az alsóbb osztályú gyermekek oktatását a „tanító diákokra” bízta s maga inkább az elemi ismereteken felüli anyagot tanította, azaz előkészítette a kollégiumokba törekvőket.

Ezek a rektorok, akár egyetemen akartak még tanulni, akár a papi avatásra vártak, mint pályájuk kezdetén állók, ambícióval végezték munkájukat. Pedagógiai ügyességükről, lelkiismeretességükről, hivatásérzetükről sok elismerő vallo-mást lehetne idéznünk. S ha talán ezek szubjektívek és így az utólagos, tárgyilagos megítéléshez nem is nyújtanak szilárd alapot, az kétségtelen, hogy munkájuk magasabb színvonalú volt, mint ugyanakkor a katolikus mestereké, vagy a többi, kisebb falvakban működő protestáns tanítóé. A katolikus népiskolákban ugyanis nem működnek hozzájuk hasonlóan távo-

⁸⁵ Hornyánszky V.: Beiträge zur Geschichte evangelischer Gemeinden in Ungarn. Pest, 1863. 146. l. Ennek a könyvnek az adattömege meggyőzően tanúskodik arról, hogy a papi pálya valóban tanítóskodással kezdődött. Pl. 164. l. szerint Kis János 1797. tanító Pápán, 1800. Wittenbergbe megy, azután lel-kész Iharosberényen.

⁸⁶ Hajdúböszörményi ev. ref. gymnasium értesítője az 1900/1. tanévről. XVIII. skk. l.

libb célok felé törekvő pedagógusok s így az oktatási rendszer is más. A plébánosok a hierarchia tagjai, akiktől senki sem várja, hogy időlegesen is elemi ismeretekre oktassák a jobbágyok gyermekeit. A katolikus elemi iskolákban, éppen úgy, mint sok protestánsban, főleg a szegényebb falvakban, olyanok tanítanak, akik nem is szándékozták többre vinni.

Ők egész életükre tanítók maradtak. Az iskoláztatás, amelyen keresztül mentek, ugyanaz volt, mint a papi pályára készülőké, – a tanítóképzés speciális céljaira szolgáló intézmény még egyáltalában nem volt – éppen csak nem jártak végig az egész kollégiumot, hanem valamelyik osztályban abbahagyták a tanulást. Ha mendikáns diákok voltak, a tógátusok kiszolgálói, a tudomány morzsái jutottak nekik s így egy-egy osztály anyagának elvégzéséhez esetleg hosszabb időre volt szükségük. Igen különböző osztályokig jutottak csak el tanulókoruk végére, amikor már tanítóságot vállaltak. Volt olyan, aki elvégezte a poesist, retorikát, sőt a logikát is, de nem hiányoztak azok sem, akik nem haladtak túl a grammatikán vagy esetleg már a minor parva-ból tanítónak mentek. Tudnunk kell azonban, hogy a XVIII. századi magyarországi tanítók között – bizonytalan, hogy mely egyházhoz tartozóan – akadtak olyanok, akik csak írni-olvasni tudtak, kiszolgált katonák, esetleg kézművesek voltak.⁸⁷ Ha ebben a korban az iskolamesterek átlag 3–4 gimnáziumi osztállynál nem végeztek többet, azt kell mondanunk, hogy még a kis falvak protestáns tanítóinak színvonala sem eshetett az átlag alá.

Úgy látszik, hogy a XVII. századi állapotokhoz képest a III. Károly–Mária Terézia-kori protestáns tanítók képzettsége nem változott meg, – ez már az iskolázás, a tanítási mód állandóságából is következett, – annál nagyobb átalakuláson ment át azonban az egyházhoz való viszonyuk. A felfogás, hogy az iskola s benne a tanító munkája az egyházi tevékenység kiegészítő része, mint említettük, a régi maradt, ugyanúgy a tanító mint kántor, továbbra is segítőtársa a prédikátornak az istentiszteletek és temetések alkalmával. A változatlanság ellenére mégis átalakult – nem intézményesen és papíron, annál inkább azonban az egyes esetekben és a valóságban – a tanító helyzete a prédikátorral szemben. Úgy látszik, a török háborúra következő konszolidáció korában az egyre növekvő állami beavatkozással és ellenőrzéssel együttjáró írásbeli munka szükségessé tette a falvakban egy-egy nótárius alkalmazását. A rendeletek kihirdetésére, megmagyarázására, a jelentések megfogalmazására, tehát a falu érdekében előadódó írásos tevékenység végrehajtására legalkalmasabbnak a tanítók lát-

⁸⁷ Fináczy i. m. I. k. 241. l.

szottak, akiket eddig is a politikai községgel sok esetben azonos egyházközség tagjai fizettek. A tanítók ad hoc megbízatásából észrevétlenül alakulhatott ki, hogy egyszersmind jegyzők is lettek. Az eredmény, mint gondolható, az iskolai munka elhanyagolása; a hirtelen felmerülő és azonnali elintézését kívánó ügyek nem vonták el ugyan végleg a tanítót mindennapi munkájától, hivatásának teljesítésében azonban észrevehetően akadályozhatták. A két feladatkörnek egy emberre ruházása természetes dolognak látszott az érdekelt falusiak előtt, hiszen gyermekeik általában csak addig jártak iskolába, amíg a mezei munka szünetelt, aminek következtében a tanító valóban elég szabad idővel rendelkezett. A nagyobb falvak, mezővárosok továbbra is tartottak külön-külön tanítót és nótáriust, a kisebbek azonban, szegénységüknél fogva két munkaerőt már nem tudtak megfizetni, s ezzel a tanító, aki csak félkézzel dolgozik az egyház épületén, bármennyire marad a tanítás egyházi jellege továbbra is érintetlen, kicsúszott a lelkész feltétlen uralma alól.

Katholikus és protestáns vidékeken egyaránt felmerültek esetek, hogy a tanító, személyileg a falu vezetőségével, a nagygazdákkal egy követ kezdett fűjni. Gr. Zichy Ferenc győri püspök 1770-ben úgy jellemezte egyházmegyéje tanítóit, hogy azok, a legtöbb helyen, a falusi jegyzők tisztét is viselve, elhanyagolják kántori és iskolamesteri teendőiket s „a jobbágyokkal való tivornyázásra és kicsapongásra alkalmat találnak”, miért is kívánatosnak tartotta, hogy a tanítókat mentsek fel a jegyzői teendők alól, bár mindjárt hozzátette, hogy ez nehezen menne, mivel csak a tanítói jövedelemből nehéz megélni egy embernek, a falvaknak meg nincs pénzük külön nótáriust alkalmazni.⁸⁸ Az evangélikus Kis János, saját tapasztalatai alapján szintén azt jegyezte fel, hogy a „felette nagy szegénységben tengődő” tanítók „többnyire a köznéppel társalkodnak s ha egyszersmind a falu jegyzői is, gyakran az esküdtekkal barátkoznak, nem ritkán boroznak, korhelységhez szoknak és sokszor alacsony módon keresik a hallgatók kedvét”.⁸⁹ Az orvosságot a protestáns egyház is a két munkakör elválasztásában látta. Ezért hagyta meg Pohl Mihály bányakerületi evangélikus szuperintendens 1769-ben: Legalább a nagyobb községekben arra kell törekedni, hogy a rektorság és nótáriusság, ez a két egymással semmiképpen sem egyező tiszttség elkülönüljön.⁹⁰

De ha maga a jelenség valóban ugyanaz volt is katholi-

⁸⁸ U. a. 2.40. l.

⁸⁸ Emlékezései. 283. l.

⁹⁰ Adattár. III. k. 183. l.

cizmus és protestantizmus körében, következményei annál eltérőbbek. Mert amíg a katolikus tanító legfeljebb kötelességét hanyagolta el, de plébánosának köreit nem zavarhatta, hiszen az biztosan ült parochiájában, a prédikátort, akit az évenkénti marasztás precarius helyzetbe hozott, saját tanítója eltávolíthatta, ha az esküdteket és a híveket ellene ingerelte. Ilyen viszályokra sok példát ismerünk, még pedig a református és evangélikus gyülekezetek életéből egyaránt.⁹¹ Az említett Pohl szuperintendens is azt állapította meg, hogy sokszor a tanítók akarják a lelkészeket dirigálni s arra törekednek, hogy nekik parancsoljanak.⁹² A viszony tehát egészen megváltozott a XVII. századi állapotokhoz képest, a fordulat azonban csak avval vált lehetővé, hogy teljes mértékben érvényesült a jobbágyközségnek patrónusoktól független, szabad intézkedési joga a lelkészi és tanítói állások betöltésénél. Azzal, hogy a tanító megszűnt kizárólag egyházfinak lenni, és mint nótárius, polgári foglalkozásával is megélhetést biztosított magának, félig-meddig az utat egyengette az államnak az iskolák szekularizációjára irányuló törekvése előtt.

Azonban a súrlódások, amelyek a prédikátor és tanító viszonyának megváltozásából eredtek, minden áldatlan hatásuk ellenére eltörpültek azon előnyös következmények mellett, amelyek a tanító nagyobb önállóságra jutásából származtak. Az életeri bizonyítéka, hogy a protestantizmus még ezt a belső egyenetlenséget támasztó változást is a maga javára tudta felhasználni. A legszegényebb gyülekezeteknek most már, az iskolamesteri és nótáriusi tisztség azonosságával, lehetőség adódott, hogy a hatalom éberségét kijátszva, a prédikátor elűzése, az oratórium szétrombolása és az iskolázás eltiltása után se maradjanak teljesen kulturális támasz nélkül. Ha a tanítót el kellett bocsátaniuk, visszatartották nótáriusnak, mint 1772-ben a szentmihályfai reformátusok, akik ezzel megmentették magukat „attól az állati sorstól”, amely őket Baranya megye, tanító-tilalma következtében fenyegette.⁹³ Ily esetekben a nótárius, ha nem volt prédikátor, nemcsak a gyermekeket tanította, hanem a naponta összegyűlt hívek előtt imákat olvasott fel és az egészen árván maradt szomszédos falvakba is átment „könyörgést tenni”.⁹⁴

A nótárius-tanító pótolta tehát a papot a pusztulásra ítélt vallási kisebbségi szigeteken. Erre azonban máshol is szükség

⁹¹ Görömbei P.: A nagykallói ev. ref. egyház története. Sárospatak, 1882. 176. l. Több esetre l. Földváry i. m. passim.

⁹² Adattár. III. k. 183. l.

⁹³ Földváry i. m. II. k. 343. l.

⁹⁴ Dunántúli Protestáns Lap. 1895. 234. l.

volt, így a leányegyházakban, ahol az anyaegyház prédikátora az 1753-i tilalom folytán meg nem jelenhetvén, a hívek magukra hagyatva éltek. A jegyző-iskolamesterek, akik ezekben a kis falvakban vállalkoztak a lelkiélet gondozására – evangélikusok és reformátusok levitáknak (praeorans) is nevezték őket – a gyermekek tanításán kívül, hétköznaponként kétszer a gyülekezet előtt imákat, vasár- és ünnepnap ugyancsak kétszer prédikációkat olvastak fel, sőt a halottakat is eltemették, úgy hogy a legközelebb lakó lelkészt csak a szentségek kiszolgáltatása és a házasság megáldása végett kellett felkeresni.⁹⁵ A kis gyülekezetek szegénysége miatt ezek a leviták meglehetősen sanyarú viszonyok közt éltek, hiszen sorsuk távolról sem volt annyira biztosított, mint a lelkész mellett, rendezett körülmények közt működő tanítóké. Nehéz sorsukról a tanúvallomások, amelyeket a vallásgyakorlat megállapítása végett a XVIII. századi hivatalos vizsgálatok folyamán jegyeztek fel, szemléltetően tanúskodnak. Pl. Felcsuton 1748-ban az egyik katolikus tanú azt vallotta, hogy két évtized előtt volt ugyan ott prédikátor, de a lakosság elszéledése következtében – egy német katonát vertek agyon s azért ijedtek meg – „község kevés lévén, nem tarthatták és nem élhetett köztük”, azután elpusztult az oratórium, majd 3–4 évig levita tartózkodott körükben, „de az is, hogy köztök nem élhetett, Csapdira vette lakását”; most öt évi szünet következett, míg „ennekelőtte egy vagy másfél esztendővel ismét jött közikbe kétrendbeli levita is, amelyiknek egyike négy hónapig köztök nyavalygott, ezután a másik egy esztendőt kitöltvén, ez télen tőlök elment”.⁹⁶

A föld alá kényszerülteknek a megpróbáltatásoktól nehéz élete tárul elénk az ilyesféle vallomásokban. A fáklya, amelyet e katakombákra emlékeztető világban a leviták, nótáriusok vigasza jelentett, nagyon halvány fényt terjesztett, de mert mögötte már a vaksötétség következett, a nép idegeinek utolsó megfeszítésével is próbálta támogatni a lankadók kezét. A leviták, nótáriusok gyors és nagyméretű elszaporodása másképp alig volna érthető. A felsőbbség figyelmét lehetőleg kikerülve, meghúzódva lappangtak a kis falvakban s tanítottak ott – megszakításokkal a szerint, hogy meddig bírták a nélkülözéseket – ahol a hivatalos kimutatások nem tudtak iskolákról. Az ellenfélnek személyesen kellett végigjárnia a falvakat, hogy rájöjjön a leviták földalatti tevékenységére, mint Padányi Biró Márton veszprémi püspöknek, aki 1748-i vizitációja alkalmával vette észre azt, hogy Fejér megyében a század második negyedében az újonnan népesített helyeken a református

⁹⁵ V. ö. StR 1074/1781 (*Iratok*).

⁹⁶ Földváry i. m. II. k. 316. skk. I.

kisnemesek és jobbágyok „nótárius címmel iskolamestert vagy levitát tartottak”.⁹⁷ A levitákat eltiltó parancsok ily felfedezések esetén, a Biróéhoz hasonló fanatizmustól sugaltatva, gyorsan kiadattak, így az ungmegyei leviták ellen 1778-ban,⁹⁸ a túlságosan is a nép között, a mélyben tevékenykedők munkáját azonban nem lehetett végleg megbénítani. Ha a hatóságok figyelme másfelé fordult, a leviták ismét feltűntek, a helytartótanácsnak az a generális intézkedése pedig, amely eltiltotta, hogy a protestáns nótáriusok tanítással foglalkozzanak, szerencsére már Mária Terézia uralkodásának legvégén, 1779-ben látott napvilágot.⁹⁹

A leviták számára vonatkozólag pontos adatokat nem ismerünk. Gyakori emlegetésük megengedi a feltevést, hogy az iskolából kirajzottak elhelyezkedésüknél a levitaságot is számításba vették. Természetesen aligha a jobb készültségük. Mert prédikátor mellé mégis csak a derekabbak jutottak tanítónak és nótáriusnak s a bizonytalan levitaság, a filiákban való tartózkodás a kevésbé iparkodóknak a kenyere maradt. Bár ők az iskolák túlprodukciónak, a szelekciós elvek elhanyagolásának köszönhetően, hogy kiemelkedtek a jobbágy-ság köréből, a kollégiumi évek nem múltak el felettük nyomtalanul. Ha nem nőtt volna fel a tanítóságnak ez az önmagában véve csekély értékű része, aligha tudtak volna a kis falvak kapni olyan embereket, akik az imák és prédikációk felolvasásával, az ábécé tanításával a vallásos művelődésnek legalább az elemeit eljuttatták hozzájuk.

Amint a papság, műveltség tekintetében, több rétegre oszlott, ugyanúgy a nótárius elnevezés is különböző képzettségűek megjelölésére szolgált. Voltak ugyanis köztük olyanok, akik közvetlenül a papavatásig jutottak el, de azután mégsem léptek a prédikatori pályára. Főleg a nagy alföldi mezővárosok jegyzői közt találunk ilyen félbemaradt prédikátorokat. Hajdúböszörménynek több olyan nótáriusa volt, akik előzőleg 3–3 évig rektorkodtak az ottani iskolában.¹⁰⁰ Ezek tehát nem mentek vissza a kollégiumba vagy lemondtak a külföldi útról, mivel a megüresedett jegyzői székbe ülhetek bele. Az ilyesféle népes, nagybirtoka mezőváros ügyeinek intézése tanult és eszes embert kívánt meg s mert ennek megfelelően magas volt itt a jegyzői fizetés, a legjobbak vállalkoztak a nótárius-ságra. Az ő tipikus képviselőjükül talán azt a Babócsay Izsákot tarthatjuk, aki a maga városának, Tarczának a históriá-

⁹⁷ U. a. II. k. 315. l.

⁹⁸ V. ö. m. kanc. 3027/1780.

⁹⁹ M. kanc. 734/1781., a helytartótanács összeállításának 27. lapja.

¹⁰⁰ Id. értesítő, IX. skk. l.

ját feljegyezte, krónikás rendben, de novellisztikus részletességgel rajzolva azt a sok szörnyűséget, amelyen a Hegyalja a XVII. sz. végén keresztülment. Nemcsak a bibliai idézetek tanúskodnak teológiai műveltségéről, hanem egész életfelfogása. Úgy hiszi ugyanis, hogy az ellenséges pusztítás, fagy és jég meg szárazság az embereknek „egek-irtóztató, földedögleltető eláradott számtalan sokféle bűnökért, gonoszságokért” éri a vidéket. Ugyanakkor azonban városának sorsában mintegy a „szegény elalélt magyar haza” végzetét véli visszatükröződni, tehát szélesebb távlatokba behelyezve látja azt, ismét csak tanultsága bizonyítékául.¹⁰¹

Papok, tanítók, jegyzők, leviták, bármily különböző fokú és egyenetlen volt tanultságuk, ha a maguk körében lelkiismeretesen elvégezték a munkájukat, hivatást teljesítettek. A művelt professzor éppen úgy, mint az egyszerű falusi tanító. Együttes, egymást kiegészítő tevékenységük volt ugyanis a magyar protestantizmus fennmaradásának feltétele.

Utánuk következnek azok, akikből éppen a lelkiismeretesség és munkakedv hiányzott. A szellemi proletariátusnak ezeket a képviselőit falusi környezetükből az iskolai kedvezmények sodorták be abba az életbe, amelyről előbb-utóbb kiderült, hogy nem nekik való. Hanyagságuk vagy korlátoltságuk miatt nem képesek elnyerni az iskola bizonyítványát, amely tanulmányaik befejezését igazolná, de a kézi munkához sincs többé kedvük visszatérni. Az „alma mater” mindennapi cipója, a zug, amelyben aludhatnak, valósággal az iskola falai közé láncolja őket, ahonnan semmi tanári szigorúság ki nem tudja zavarni. Intézményesen sem lehet ellenük fellépni, mert az elvi intézkedés, a kedvezmények megvonása sokkal több derék, törekvő diák pályáját törné ketté. Megtűrik hát őket s mikor végre kiöregednek az iskolából, élnek tovább mások kárára. Néhány osztály anyagára kiterjedő ismereteik alapján semmi reményük sem lehet, hogy valaha is prédikatori tisztet nyerhetnek. Megtanulnak egy-két egyházi beszédet, azután sorra járják a gyülekezeteket s ott a prédikátorok és tanítók nyakán addig élösködnek, amíg tudományuknak végére nem jutnak. Ekkor tovább állanak, hogy helyet adjanak az utánuk jövőknek. Az egyház „eme terhei és gyalázatai”, mint sejthető, sok gondot okoztak a szuperintendenseknek. Intézkedéseik védelmi jellegűek voltak, másképp nem is lehetett a „vagabundusok” ellen fellépniük. 1754-ben a dunamelléki református püspök megtiltotta a prédikátoroknak és tanítóknak, hogy be-

¹⁰¹ Munkáját, a „Fata Tarczaliensia”-t kiadta Rumi K. Gy.: *Monumenta Hungarica*. Pest, 1815. I. k. 170., 173. l.

fogadják őket,¹⁰² 1778-ban pedig a tiszántúli református egyházkerületi gyűlés névszerint is felsorolta azokat a peregrinusokat, akik magukat rendes igehirdetőknek adták ki és felhívta az espereseket és lelkészeket, hogy óvakodjanak tőlük.¹⁰³

A visszás helyzeten azonban ilyen tiltó intézkedésekkel annál nehezebb volt segíteni, mert a középosztály szervezetével szorosan összefüggő jelenség a szellemi proletariátus elszaporodása. A bajt csak gyökereiben lehetett volna orvosolni, ehhez azonban – egyebek közt – szükséges lett volna, hogy a vezetők, akik felismerték a veszélyt, nagyobb hatalommal rendelkezzenek. Ennek hiányában a tilalmak végrehajtása megtört a prédikátorok és tanítók csendes ellenállásán. Nekik nem volt szívük megvonni az alamizsnát a nyakukra jövő peregrinusoktól; élt ugyanis bennök a rokonérzés, amely az azonos társadalmi csoportba tartozókat össze szokta fűzni. Ha salak volt is a félbemaradottak csoportja, mégis hozzájuk tartozott s így eltűrték, viselve az eltartásukkal járó terheket.

Azok, akik vezető helyen állva, áttekinthették az egyház szervezetét, életét, jól látták, hogy a tanulatlan emberek csak kompromittálják a papságot s azt az egész organizmust, amelynek élősdierei. Az idegenek, a kívülállók valóban ezeket rángatták elő, ha a protestáns egyház munkásairól lesújtó ítéletet akartak mondani. Mindenképpen gyengeség volt el nem távolítani e botrányköveket, valljuk meg azonban, hogy az újabb kor és napjaink nemzeti középosztályai sem tudtak még elég erőt gyűjteni ahhoz, hogy a hasonló bajok gyökereit kíméletlenül kiszaggassák.

Azt az értelmiségi réteget, amelynek sorsát, helyzetét néhány vonással a fentebbiekben körvonalaztuk, hagyományai és hivatástudata éppen úgy organizmussá fűzték össze, mint akár anyagi viszonyai és mindennapi élete. Megvolt a helye a társadalomban, létének alapjai még a középkorba nyúltak vissza – onnan származott ugyanis az a közfelfogás, hogy az egyházi szolgálatra készülő jobbágyfiút a földesúr nem tarthatja vissza, amit azután a reformáció humanizmusa kiterjesztett mindenkire, aki egyáltalán az iskola jármát magára

¹⁰² Csáthi Dániel püspök 1754 jan. 3-i körlevelében írta: „Errones et vagabundos, qui scholis excesserunt atque ecclesiis earumque ministris, imprimis rectoribus non nisi oneri sunt, multorum imprimis bonorum praeiudicio, haud quaquam toleretis, tanto magis, nisi testimonialibus sufficientibus instructos ad munia ecclesiastica venire non admittatis.” (Dunamelléki ref. Egyházkerület jegyzőkönyve, I. k. 608. l.)

¹⁰³ Tóth i. m. II. k. 191. l. – A katolikus diákok közt sem hiányoztak a munkakerülők; ezekre vonatkozólag érdekes adatokat közöl Friedreich Endre gondos tanulmánya. (A pesti piarista gimnázium tanulói 1717-től 1780-ig. Bp. 1932.)

akarta venni, – az utat pedig, amely hozzá vezetett, iskolák, kollégiumok, külföldi egyetemek mutatták meg. Utánpótlásként tehát mindig kaphatott újabb és újabb, a papi pályára hivatásszerűen készülő tagokat. Egy ilyen nagy csoportnak a pusztja jelenléte, még ha csak a megszokás erejéből élt volna is, erős alapot adhatott a protestáns egyházaknak. De a szolidaritás érzésétől áthatott réteg valósággal sorsközösséggé formálódott, mégpedig nemcsak a hagyományok, a családi kör és az iskola adományai révén, hanem a mindennapi élet forgatagában is. Nem atomizált egyedekből állott, s így magában is nyújt valamelyes támaszt, védelmet gyengébb tagjai számára, amikor eloszlatja az egyedüllét szorongó érzését, a hivatástudattal, az egyházi szolgálat magasztos voltának hangsúlyozásával pedig heroikus túsra és tettekre is felbátorította. Másrészt az egyház munkásainak sorsa, anyagi existenciája, gyermekeik boldogulása a legszorosabban összeforrott az egyház végzetével. Azt mindenki láthatta, hogy a gyülekezetek eltűnése egyet jelent ugyanannyi prédikátori és tanítói család létalapjának elvesztésével. Fenntartani, megőrizni a gyülekezeteket, körömszakadtig védeni azok érdekeit, óvni a híveket az eltévelyedéstől, megacélozni kitartásukat és elmélyíteni a vallásukhoz való ragaszkodásukat – mindezzel az egyház szolgálói a maguk sorsán is munkálkodtak. Az érdekek e kölcsönösségének nem kis részben volt köszönhető, hogy a rekatholizálás, ha erőszakosan pusztító csapásait nem sikerült is kivédeni, nem jelentett egyszersmind teljes megsemmisülést.

Azonban bármily fontos tényező volt is az a társadalmi alakulat, amely az egyházat szolgálva, annak sorsát a magáéval minden tekintetben azonosította, egyedül nem jelenthette azt a sziklaszilárd alapot, amely az isteni eredetű egyházat megkülönbözteti az emberi jellegű képződményektől. Amin a XVIII. századi protestáns egyház Magyarországon valójában nyugodott, az a hívőknek a meggyőződése volt. Hitük a szellemiség szférájában élt s így nem volt látható. Nem hozott létre szociológiailag érzékelhető alakulatot s így valami sajátos, maga alkotta törvények szerinti életről sem lehet szó. De nem nyert hangezést kifejezési formát sem; az irodalom területén éppen olyan kevésbé, mint a művészetén. A magyar ekkor még mindég uralkodó stílusáramlatok nem is kedveztek ily megnyilatkozásoknak. A barokk a győzelmes, gazdagságban és fényben tobzódó katolikus egyháznak volt a szolgája, nálunk még egyre akadályozva a klasszicizmust, mely majd szerény anyagi eszközökkel is harmonikus alkotásokra fog képesíteni, az irodalom pedig, amely szintén barokk hasonlatokkal és körmondatokban beszél, máshol is az előkelő körök szellemi életének irányítója és visszfénye. Jean Jacques

természetes embere még nem eszméltette a világot arra, hogy primitív lélek érzelmei is joggal kívánnak megbecsülést, sőt Marie Antoinettenek a kis Trianonjában sem épült még fel a falusi kunyhó, a szélmalom, hogy a rokokó pompájától megcsömörlöttek előtt az egyszerű emberi életet legalább stilizáltán és megszépítve felmutassa, „szalonképessé” tegye. Messze volt még a kor, amely majd alkalmat nyújt a népnek, hogy valódi érzelmeit kifejezze, hiszen még annak a napja sem jött fel, hogy képviselői az irodalomban azt mondják el, amit a felette álló réteg tagjai adnak a szájukba.

Magyarországon pedig még kevésbé remélhette a nép, hogy valaki kifejezést ad akár a művészet, akár az irodalom nyelvének egyháza iránti hűséges ragaszkodásának, lelke egész erejével ápolta hitének. Mivel földhöz ragadt szegénységben élve, csak vályogfalú és sövényből font imaházakat építhetett, amelyekhez a barokk díszítéseket fel nem használhatta, a hűség és kitartás égbenyúló emlékét még akkor sem emelhette volna fel, ha a katolikus társadalom és az államhatalom eleve nem akadályozta volna meg tiltó szavával minden építkezését. Vallásos élete pedig csak az egyházi szervezeten keresztül nyerhetett irodalmi megnyilvánulást, vezetőinek, a prédikátoroknak az írásaiban. Ezeknek a tántoríthatatlan elszántságot, hűséget hangoztató kijelentéseiről, vallomásairól azonban lehetetlen megállapítanunk, hogy mennyi része van bennük a „népnek”, a névtelen hívőnek s mennyi a megfontoltan gondolkozó írónak. Nem tudunk tehát, mint szimbólumokra, sem büszke épületre, sem önérzetes kifejezésre utalni. A mélybe, messze kell leszállanunk, a szegényes élet körébe, hogy ott halljuk meg a lélekben rejlő hit közvetlen megnyilatkozását, amint azt a nótárius vagy valamelyik zugírnok, a népnek ez a bizalmasa, az uralkodóhoz vagy a földesúrhoz intézett kérvényben megfogalmazta. Ne várjunk tehát színpadias, nagy gesztusokkal kísért, tömör mondásokat, amelyeket az utókor számára dacból esztergályoznak ki. A mi szegény, névtelen embereink fáradtak voltak és békességre áhítoztak, nem pedig a templomfoglalókkal fegyverrel szembeszállók szerepére. Hangjuk a panasz siralma, olyan, amilyennel a halált vagy az elemi csapásokat, a meg nem érthető, irracionális veszedelmeket szokták fogadni. Vagy mélységes hallgatás lepi el őket, amikor a nagy csapás súlya alatt eltompulnak az érzékek. Ilyen esetekben már csak a tettről, a reakcióról értesülünk, egy bizonyos helyzet bekövetkezéséről, a szorongatott falu elvándorlásáról, s ezzel a magyarság pusztulásáról.

Amikor Mária Terézia már készülődött a jobbágyság anyagi helyzetét urbárium kiadásával országszerte szabályozni és biztosítani, gr. Batthyány József kalocsai érsek foktői refor-

mátus jobbágyságot a katolikus hitre akarta áttéríteni. Előbb prédikátor nélkül hagyta tehát a gyülekezetet, majd a macskásokat bebörtönöztetve, hatvanhét családot eltávolított. Elhal bennünk a szív – hangzott fel ekkor az üldözöttek panasza –, ha meggondoljuk, hogy mi, kiknek negyed-ötöd ízigen való elejünk is ezen községben laktak, hova menjünk és hova hajtsuk szegény fejünket.” „Porig alázkodva”, Isten irgalmára és Jézus vére hullására könyörögnek tehát az érsek apjához, a nádorhoz kegyelemért – persze eredménytelenül, hiszen éppen ennek a nagyúrnak a dunántúli birtokain törték ki az urbáriumot kiprovokáló jobbágyzavargások, – s azután egyszerű, gyermeki szavakkal mutatják meg legnagyobb sebüket: „Hamar és váratlanul árván hagyattunk prédikátor nélkül”.¹⁰⁴ Mit jelentett a lelkész a gyülekezetnek, miért ragaszkodott hozzá, azt a baranyamegyei szentmihályfai és büdösfai „árva eklézsiának” lakosai mondták el, „fejet és tétet hajtva”, 1771-i folyamodványukban, amikor a pécsi püspök tilalma folytán már három évtizede prédikátor nélkül voltak. „Azóta mint a barmok úgy élünk, mert se templomunk, se lelkitanítónk s istenszolgálatra vezetőnk nincsen”, „aki szükségünkben s nyavolyánkban, betegségünkben lelkünk tanítására és vigasztalására lenne”.¹⁰⁵ A Dráva-menti, mocsaras, áradásos vidékkel körülvárt Zaláta reformátusai még részletesebben ecsetelték, hogy mik a következményei oratóriumuk bezárásának, prédikátornélküli életüknek. Nemcsak az a bánatuk, hogy közülük némelyek öregségük és ruhátlanságuk miatt nem járhatnak el a legközelebbi, messze fekvő templomba, az újszülöttek meg keresztelestelenül halnak el, hanem a papnélküliségben látják a falu kulturális és szociális lehangolásának az okait is: „Gyermekeink – mondják – csak tudatlanságban neveltettek, halottaink minden tisztesség nélkül temetettek”; s „mivel istentisztelet nálunk nincsen, fiainkat meg nem házasíthatjuk, mert olyan helybe, holott semmi istentisztelet nincsen, senki a maga leányát adni nem kívánja s így napoként nem szaporodunk, hanem fogyunk.”¹⁰⁶

Szavaikból az derül ki, hogy a templomtalan falut általában csekélyebb értékűnek tekintette a jobbágyság, a nép közvéleménye, mint azt, amelyben az elemi művelődésre megtalálta az alkalmat. A protestáns prédikátorok szereplése így más jellegű, mint a görögkeleti papoké. Ezekhez is görcsösen ragaszkodott a rutén, oláh vagy szerb parasztság, úgyannyira, hogy a legnyomorúságosabb falunak is megvolt a maga baty-

¹⁰⁴ Földváry i. m. II. k. 307. skk. 1.

¹⁰⁵ U. a. 342. skk. 1.

¹⁰⁶ U. a. 349. 1.

kója, ill. pópája, azonban amit tőlük várt és kapott, az a földön és halálon túli életről, erről a nagy rejtelemről adott megnyugtatáson kívül csak a leprimitívebb ösztönélet irányítására alkalmas tanítás lehetett, hiszen e papok általában írni-olvasni sem tudtak. Protestáns parasztságunk számára a prédikátor nemcsak a szentségek kiszolgáltatója, hanem a művelődés, a szellemi felemelkedés hivatott útmutatója is. Igaz, a papok tanultsága tipikusan egyházi jellegű és a profán művelődés elemei, amelyeket a kollégiumokban és külföldi egyetemeken megismertek, szintén az egyházi cél szolgálatában állottak, a birtokukban lévő és a falvakban tovább adott kultúrájuk azonban mindazokat a humanisztikus elemeket is magában foglalta, amelyek a reformáció korában beléje olvadva, nemcsak a középkorhoz képest tették modernebb színűvé. Ha mai szemmel nézve egyoldalú és alacsonyszínvonalú is volt, és ha a felvilágosodástól még nem érintve, a XVII. századi egyházi művelődés továbbsugárzásánál többet nem is jelentett, mégis műveltség volt, semmivel sem elmaradottabb, mint a kimeríthetetlen anyagi erőforrásokkal rendelkező magyar katholicizmusé.

Az ismeretközvetítés és erkölcsi tanítás formája első sorban a prédikáció lehetett. Az élőszo vonzó erejét és meggyőző hatását akkor, amidőn nemcsak az olvasnitudók, hanem az olvasmányok tömege is még hasonlíthatatlanul csekélyebb volt, feltétlenül erősebbnek kell elképzelnünk, mint napjainkban. Az igehirdetés virágzását tehát ez a szociológiai jelenség is előmozdította. Egyébként a nyomtatásban megjelent prédikációk, az irodalmi hagyaték egyáltalán nem nyújt teljes képet az élőszoval folyó tanítás intenzitásáról.¹⁰⁷ A beszéd-kultusz sokkal nagyobb volt, mint amilyenre fennmaradt prédikációk alapján lehetne következtetni. Nem kétséges, hogy a prédikátoroknak gonddal kellett összeállítaniok beszédeiket, mert különben a tiszántúli református egyházkerület 1773-ban arra a panasza, hogy Marosi Imre debreceni lelkész a királyi biztosról illetlenül nyilatkozott és a nála orvoslást kereső lakosokat viperafajzatoknak nevezte, a vizsgáló bizottságnak nem adhatta volna utasításul, hogy terjesztse elő a vádlottal 1769-ben és a következő évben tartott beszédeit s azokat tanulmányozza át.¹⁰⁸ Marosi nevét nem ismeri a bibliográfia, nyomtatásban tehát semmit sem tett közzé, kéziratban azonban, a jelek szerint, készen kellett lenniök évekkal előbb elmondott beszédeinek.

¹⁰⁷ V. ö. Rác B.: Két évszázad a magyar református igehirdetés történetéből. (1711–1914). Gyula, 1931. 74. l.

¹⁰⁸ Tóth i. m. II k. 159. l.

Szőnyi Virág Mihály református püspök, akinek mint prédikáció-írónak nevét szintén nem őrizték meg nyomtatott művek, amidőn 1785-ben, 36 unokától környezve megírta ön-életrajzát, így számolt be félévszázados papi működésének a hívei oktatására vonatkozó részéről, s több kötetnyi sajtó alá rendezett beszédéről: „Télen, tavasz elején a zsoltáros szent könyvet magyaráztam a templomban a hallgatóknak és abból prédikációkat, rövid hétköznapi magyarázatokat mintegy 1500 tartottam. A Szt. Bibliának minden könyveiből – a Habakuk prófétán és a Filemonhoz küldött Pál apostoli levélen kívül – sok prédikációkat írtam, prédikáltam. Három nagy tomosokat in folio, egyet in quarto készítettem, de másodszori censura alá nem vehettem, a kinyomatásra is el nem készíthettem. A Palatinatusi Catechesist is hallgatóimnak vasárnap délelőtti órákon sokszor tanítottam”.¹⁰⁹ Lelkiismeretes és kötelességudattól áthatott szakadatlan munkálkodásról tanúskodik ez a rövid beszámoló, az író életművének hatására pedig joggal következtethetünk azokból a szavaiból, amelyek szerint a bibliai szövegek magyarázatában valósággal kézenfogva vezette híveit, kiindulva mindennapi életükből, a nagy morális tanulságok és a vallás igazságainak megismerése felé: „A textusokról való prédikálásra a boldog vagy boldogtalan időket néztem, nem különben az ekléziának statusához a predikálásban magamat alkalmaztattam. Lakosainknak az esztendőnek négy szakaszaiban való majorkodását, szántását, vetését, kaszálását, aratását, nyomtatását, szürüben való takarítását, szőlőbeli munkáját, baromtartását stb. meggondoltam és ezeket prédikációimban menyeeikre alkalmaztattam a Krisztus példája szerint, aki látván a magvetőt, szántót, kalászokat, juhnyáját, lelkiekre általvitte”. A templomi tanításnak általánosan elterjedt válfaját bizonyára ez a metódus képviselte s alkalmazásával lett a lelkész a műveltség közvetítője, általa nemcsak erős szállal fűzve a hívőket egyházához, hanem önmagát is nélkülözhetetlenné téve.¹¹⁰

Amidőn tehát a gyülekezet prédikátorához ragaszkodott, akkor a műveltség lehetőségét szorongatta kezei között. Számára nem volt a XVIII. század közepén egyháztól független kultúra. Egyház nélkül csak a „baromi sors” várt reá. Igaz, katholizálása esetén kapott volna tanítót és plébánost, attól azonban, hogy ilyen jellegű műveltséget szerezzen magának,

¹⁰⁹ Dunántúli Protestáns Lap. IV. (1893) 524. l.

¹¹⁰ A kapcsolat természetesen később, a türelmi korszak után is megmaradt. Varga Zoltán finom megfigyelései szerint (Debreceni lelkipásztorok híveik politikai és társadalmi vezetői (1790–1848.) Debrecen, 1936.) akkor a prédikátorok a munka, szorgalom, takarékoság polgári erényeit dicsérték beszédekben.

visszatartják a hagyományok, a meggyőződés a maga hitének igaz voltáról, pontosan azok a tényezők, amelyek ma is természetessé teszik, hogy vallását senki fel ne cserélje. Mélyen a lélekbe vésődve élt ez a meggyőződés – nélküle máról-holnapra megvalósulhatott volna a regnum Marianum terve – s ez indította pl. a lovasberényieket arra a kijelentésre, hogy inkább a pusztába vándorolnak, de az oltáriszentség, az ostya előtt le nem térdelnek.¹¹¹ Akik ilyen mereven elzárkóztak a katolikus szertartások külsőségeinek követésétől, azoknak a maguk vallásában rendíthetetlenül kellett hinniük.

A primitív vallásos érzelmeken kívül tehát a művelődés utáni élénk vágyakozás teremt szoros kapcsolatot a hívők és az egyház között. Így erősödik meg az a meggyőződés, hogy a templom és prédikátor elvesztése lelki elszegényedést jelent, emberhez méltatlan állapotnak az utódokra való átörökítését. Minél többet biztosítani a művelődés lehetőségei közül, ez a XVIII. század protestáns parasztságának törekvése, hogy a türelmi rendelet után helyébe lépjen a minél több megszerzésére irányuló tendencia. Akkor majd, a felszabadulás éveiben olyan nagy, anyagi erejét meghaladó kiadásokra ösztönzi az öröm, hogy az államnak kell mérséklőleg közbelépnie, most, Mária Terézia korában, az elnyomatás évtizedeiben, be kell érnie – ez a legjobb eset – a meglévő megtartásával. De már most is, ha csak kis lehetőség is nyílik, törekednek az elérhető legmagasabbra: templom és prédikátor visszanyerésére. Az említett zalátaiak is prédikátort akartak tartani s keveselték a tanítót – igaz, még tőle is megfosztattak – mert ez naponta csak könyörgést tarthatott előttük s gyermekeiket olvasásnál, Miatyánknál, tízparancsoltnál egyébre nem taníthatta.

Vallás és művelődés, érzelem és intellektus szoros kapcsolata, a kettőhöz való ragaszkodás képesít azután olyan nagy elhatározásra, mint amit a lakóhelynek, a megművelt földnek és ismert környezetnek elhagyása jelent, felcserélése egy kedvezőtlenebb anyagi helyzettel, ha ott a kulturális élet feltétele, a vallásgyakorlat biztosítva van. Evangélikus és református vidékről egyaránt idézhetünk erre vonatkozólag példákat. A vasmegyei Órség lakosságának csaknem a fele magának a földesúrnak a bevallása szerint az ő és a megye nagy kárára a szomszédos megyékbe költözött, mert itt „a prédikátoroknak szabad és bátor maradásuk” volt.¹¹² A magyar reformátusok hasonló érzelmeire vonatkozólag pedig egy ugyancsak katolikus földesúrnak, gr. Festetics Lajosnak már II. József idejé-

¹¹¹ Földváry i. m. II. k. 209. l.

¹¹² Adattár. II. k. 190. l.

ben tett azon megjegyzését idézzük, hogy a kálvinista jobbágyok nagyon szöknék oda, ahol oratórium van.¹¹³

Ez a ragaszkodás nem a prédikátor személyének szólt, hanem az egyházi jellegű művelődés eszközeinek tárgyilagos megbecsülését jelentette. Vagyis a hűséget nem az egyházi értelmiségi réteg – hierarchikus szervezettel és tekintélyi elvvel – tartotta fenn, hanem maga a köznép azzal, hogy alap tulajdonságává lett, egyéniségével elválaszthatatlanul összeforrott az egyházhoz tartozás érzése. Semmi sem mutatja világosabban, hogy a jobbágyságnak ez a meggyőződése immár a szellemi vezetőitől függetlenül is hatott, mint azok a személyes ellentétek viszálykodások, amelyek közte és prédikátorai. közt időnként kitörtek. Az egyházközségek története a XVIII. században telve van ily egyenetlenségekkel, annak jeléül, hogy a hívő sereg nem nyáj, amelyet tetszése szerint terelhetne az, akit a felsőbbség esetleg kirendel, hanem a maga elgondolása szerint – tehát mindenképpen öntudatosan – határoz és cselekszik. A torzsalkodásokat s általában hívők és papjaik viszonyát ne tekintsük tehát az egyházi élet oly részének, amely miatt – szemben a hierarchikus katolikus egyházzal – szégyenkezni kellene, hanem az öntudatnak medréből kicsapó, szabályozatlan áradatnak, energiafeleslegnek, amelyet a protestantizmus kivethetett magából, a nélkül, hogy ezzel sorsát hátrányosan befolyásolta volna.

Az önállóság már abban is megnyilvánult, hogy a prédikátorokat maguk a gyülekezetek hívták meg. Autonómiájukhoz fokozatosan jutottak el. A régi, középkori állapotok, amelyek szellemében a kegyúri jog erejénél fogva a patrónusok tiszte volt a prédikátorok alkalmazása, a reformátusok körében, úgy látszik, hamarabb tűntek el és adtak helyet a hívők összeségének, mint a testvéregyházban. Itt ugyanis a XVII. század elején még tiltották az egyházi törvények, hogy a parasztok maguk merjenek prédikátort hívni; e helyett arra utasították őket, hogy a földesuraikat és az egyház patrónusait kérjék, hogy ezek gondoskodjanak megfelelő lelkészről.¹¹⁴ Fel lehet tennünk, hogy az ilyenfajta tilalmak kiadására akkor van szükség, ha már mutatkoznak egy ellenkező jellegű, újabb fejlődés kezdetei, amelyet csak késleltetni lehet, de feltartóztatni nem. Valóban, a XVII. század közepe táján a szatmári református egyházmegyében a fejlődésnek már további stádiuma tárul elénk. Amikor az itteni nemesség 1641-ben azt kívánta,

¹¹³ Dunántúli Protestáns Lap. VI. (1895). 23. skk. I.

¹¹⁴ A nógrádi ev. esperesség törvényei; kiadva – kétszer is – Adattár III. k. 178., 167. l., V. k. 101., 107. l. „Volumus, nt pastorum ecclesiae vocatio et collocatio patronorum arbitrio subiaceat”, (III. 167.)

hogy a földesurak egyedül válasszák a papot, a következő évi váradi zsinat az óhaj ellen azt a határozatot hozta, hogy amelyik prédikátort az egész gyülekezet kedveli, azt egy-két ember kedvéért nem kell elbocsátani.¹¹⁵

Tovább fejlesztette a jobbagyság érvényesülését a presbiteri gondolat, az ellenreformáció diadala pedig, amely a protestáns gyülekezeteket lelkileg elválasztotta katolizált földesuraitól, a református egyház körében kifejlődött formát a viszonyok kényszerítő erejével általánossá tette az evangélikusban is. Az egyedül maguk erejére utalt falvak itt is oly mértékben mentek saját fejük után, hogy Kis János szuperintendens a század végén a „falusi zsarnokoskodás” miatt panaszkodott,¹¹⁶ ami a gyülekezet belső életében a hívők akaratanak érvényesítését jelentette. Általában a XVIII. században a tiszta protestáns vidékeken is, ahol tehát a földesurak nem katolizáltak, a felől, hogy ki legyen a pap, a gyülekezet jobbagy tagjai a nemesekkel együttesen döntöttek,¹¹⁷ ahol pedig, mint a töröktől visszahódított területen, ilyen nemességnek nyoma sem volt, egyedül határoztak. A földesurat természetesen nem lehetett kikapcsolni, hiszen a katolikus urakat egy 1754-i királyi rendelet¹¹⁸ még arra is felhatalmazta, hogy a prédikátort prezentáltassák maguknak, megvizsgálják, nem kóborló, rovottmultú ember-e, mint a hivatalos egyházpolitika leplezetlen lenézéssel megjegyezte, és a nem tetszőt elutasítsák. Bár egyáltalában nem csodálatos ezek után, hogy a falu meg az egyházi fennhatóság csak azért túrt meg egyes prédikátorokat, mert nem akarta elbocsátásukkal megbántani a nagyurat, általában azonban a jobbagyokból álló gyülekezetek, kisebb falvak és nagy alföldi mezővárosok egyaránt nagy önállósággal intézkedtek.

Fölényüket prédikátorukkal szemben a marasztás szokása is kifejezésre juttatta. E szerint a lelkész megbízatása mindig csak egy évre szólván, annak letelte után formálisan elbúcsúzott híveitől. Vagyis ő maga ajánlotta fel távozását, ily udvarias formákkal kerülve el a gyülekezet felmondását és biztosítva a látszatot, hogy saját jószántából távozik. A gyülekezetnek bizonyos időn belül határoznia kellett, hogy visszatartja-e prédikátorát, marasztja-e vagy sem. A döntést szótöbbséggel hozták meg. Mint az egyik Nagybánya környéki református pap versbe foglalta,¹¹⁹ vagy fapálcikákra róttá a vok-

¹¹⁵ Kiss K. i. m. 7. l.

¹¹⁶ Emlékezései. 228. l.

¹¹⁷ Kiss K. i. m. 45. l.

¹¹⁸ Mandata regia. Vác, 1775. 76. l.

¹¹⁹ A verset közli Soltész J.: A nagybányai reformált egyházmegye története. Nagybánya, 1902. 24. skk. l.

sokat a bocskoros bíró, vagy pedig fehér és vörös tengeriszemekkel jelezte az „igen” és „nem” szavazatokat. Ha az utóbbiból gyűlt össze több a szúr ujjában, ez azt jelentette, hogy a felek felbontották kapcsolatukat és a prédikátor kereshet más egyházközséget. Ez a szokás a prédikátorok sorsát rendkívül bizonytalanná tette; sohasem tudhatták, meddig maradhatnak egy helyütt. Panaszkodtak is sokat, hogy ki vannak szolgáltatva az önkénynek. Helyzetükön csak 1786-ban próbált változtatni a bányai evangélikus püspök, amikor azt igyekezett elérni, hogy a prédikátorok legalább három évig maradjanak egy helyen,¹²⁰ kísérlete azonban nem ért általános sikert.

A XVIII. században tehát a gyülekezetek, élve jogukkal, sűrűn cserélgették prédikátoraikat. Végigtekintve egy-egy falu lelkészeinek névsorát, meglepő, hogy néhány évtized alatt mily sokan következtek egymás után, mily kevés ideig maradt sok helyütt egy-egy prédikátor.¹²¹ Már láttuk, hogy az értelmiségi túltermelés következtében volt miben válogatniok s ők a nagy áradatból, amelyet a kollégiumok kibocsátottak, iparkodtak a tetszésüket leginkább megnyerőket kiemelni. A falusi bírák, a gyülekezetek megbízottai elmentek tehát messze földre is, hogy meghallgassanak egy-egy prédikációt, szemügyre vegyék a szónokot s azután esetleg az esperes tanácsát, ajánlását is kikérve, döntsenek a különböző jelöltek között, miközben, mint említettük, éppen nem tanúsítottak nagy állhatatosságot. Judiciumuk semmiesetre sem lehetett oly fejlett, mint a városi polgárságé, de megjegyzéseik, kifogásaik arról tanúskodnak, hogy kritikával mérlegelték papjaik tehetségét, ügybuzgalmát, képességeit.

Az a rendszer, amely az egyház életében az egyszerű embereknek, a népnek ily nagy és önálló szerepet juttatott, magyar földön még merőben új, ismeretlen szellemi áramlatnak és társadalomszemléletnek volt az előhírnöke. Az uralkodó közfelfogás érthetetlennek találta és semmiképpen sem tudta gondolkozásában elhelyezni. Az idejétmúlt, hivatását már rég betöltött s csak a formák merev életét élő barokknak a társadalomrendje, amellyel a katolikus egyház hierarchikus szervezete oly természetes módon megegyezett, más felfogást tartott ébren az emberekben. Az előkelő, a kiváltságos rétegek uralmát találta ez magától értetődőnek, vezetőszeropüket pedig kizárólagosnak és kétségbevonhatatlannak. Az ilyen felfogású társadalom valami magasan lebegő képződménynek érzi ma-

¹²⁰ Adattár. V. k. 128. l.

¹²¹ V. ö. pl. Kiss K. i. m. az egyes falvak közölt adataival. A türelmi rendlet utáni korra pl. Vállaji Sipos I.: A belényesi ev. reform, egyház története. Nagyvárad. 1883. 116 l.

gát mely a saját autonóm élettörvényeit követheti, a nélkül, hogy az alatta elterülő hatalmas tömeggel, a néppel, organikus kapcsolatba kellene kerülnie. Az, aki ebbe a kiváltságos rétegbe tartozik és felfogását vallja, a tőle idegenben, újbán, ha egyszer lényegét képtelen megérteni, elsősorban a bizarrt veszi észre, ugyanakkor azonban, talán éppen a nagy távolság Következtében is, körül tudja írni a szemei elé táruló jelenséget oly szavakkal, amelyekre nem volna képes rábukkanni az, aki az új iránt érez rokonszenvet.

A lenézésnek ilyen találó szavait a kalocsai érseki vikárius ejtette ki, amikor 1747-ben felkereste őt a solti református esperes és visitator társa. Ezek Foktőre és Uszódra mentek, hogy elsimítsák a hívek és a prédikátor, ill. levita közti egyenetlenségeket, de mert jónak látták a földesúr, az érseki uradalom beleegyezését is kikérni munkájukhoz, tisztelegtek a vikáriusnál. Bár barátságos fogadtatásban részesültek, arra semmiképpen sem tudtak engedélyt nyerni, hogy meglátogathassák a két falut; a vizitálást, az egyházi fegyelem fenntartását ugyanis a vikárius a maga jogának tekintette. Amikor a két protestáns kiküldött tovább kérlelte s érv gyanánt felemlítette, hogy azért is szükséges közbelépésük, mert a gyülekezet hálátlanul bánik a prédikátorokkal, a következő indulatos választ kapták: „Úgy kell nektek! Miért nem hajtottatok fejet a római anyaszentegyháznak? Most már süvegljétek a kanászat!”¹²²

A „falusi zsarnokság” nem volt ideális állapot, ha az egyházi vezetők munkáját hátráltatta s hiába való kísérlet lenne mentegezni a fegyelmezetlenséget. Könnyű megállapítani, hogy az egyházi vezetőréteg és a hívők harmonikus, minden összefordulást kerülő együttműködése jobban felvirágoztatta volna a protestantizmust. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a belső súrlódások főleg a magára hagyott nép és az azon életforma közötti távolságnak voltak a következményei, amely csak a következő századnak lett a sajátja, de a népnek már most realitássá kellett tennie. A XIX. század végére, ismeretes, a demokratikus intézmények már oly határozott alakot öltöttek, hogy azok szellemébe bárki beleélhette magát; addigra a gyakorlat és az elmélet egyaránt kifejlesztette azokat az ellensúlyozó tényezőket, amelyek a túlzásokat eleve lecsökkentették. A XVIII. századi magyar protestantizmus ellenben a legkedvezőtlenebb körülmények közt, egy ellenséges korszak súlyával is küszködve volt kénytelen azzal próbálkozni, hogy beletörje magát a majdan eljövendő kor formáiba. De meg kellett ezt tennie, mert csak így tudta át-

¹²² Földváry i. m. II. k. 193. l.

menteni, bár súlyos veszteségeket szenvedve, egy jobb korba népi és szellemi birtokállományát. Ha a maguk erejére utalt alföldi, dunántúli jobbágyfalvak nem mertek volna a saját fejük után indulni, alig kétséges, hogy szétporladtak volna a rekatholizáció csapásai alatt. Bizonyos, hogy a protestantizmus önmagát védte, védekező mozdulatát azonban úgy tette meg, hogy vele a magyar népnek irányt mutatott, eszméltette őt a módra, amellyel erejét fejlesztheti, öntudatát fokozhatja. Nagy teljesítmény volt ez, főleg mert a vallási és népi érdekek benső összeforrása járt vele együtt. Hazai protestantizmusunk szerepe mindenképpen úttörő volt tehát, de éppen ezért hálátlan is, hiszen önmagán kellett kipróbálnia, minden elméleti megfontolás híján, az új gondolatok társadalom-átalakító erejét. S fejet hajtva kellett elviselnie a másik, még uralkodó fel fogás megvető, gúnyos kritikáját, a papságnak a kanászok uralmáról való példálózását, a falusi bírácoknak pedig, ha nem engedelmeskedtek a földesúri parancsnak és ragaszkodtak papjukhoz, az olyasféle kifejezéseket, amilyenekkel Grassalkovics Antal özvegye illette a gödöllőieket: „Ezeket a gaz, bolond embereket meg sem hallgatom.”¹²³

A papoknak és tanítóknak a vallásosságot elmélyítő, hit-hűséget erősítő mindennapi munkáján kívül még egy tényező volt, amely a protestáns világi társadalom nem-nemes rendű rétegének ellenállását folytonosan ébren tartotta. Az t. i., hogy ez a réteg a kor általános művelődési viszonyaihoz képest szokatlanul erősen szaturálva volt iskolázott emberekkel. Az a sok falusi és mezővárosi iskola, amelyekben a külföldi egyetemekre igyekvő fiatal rektorok az alapismereteken messze túlmenően a humanisztikus stúdiumokat is tanították, olyan elemeknek adtak az írás-olvasáson felül bizonyos irodalmi és vallásos műveltséget, amelyeket mindennapi foglalkozásuk, az iparűzés, kereskedés vagy gazdálkodás az egyház érdekei iránt egyébként nem tett volna fogékonnyá, mert anyagi helyzetük nem kapcsolódott össze annak jólétével.

Az iskolázás nem értendő úgy, mintha rendszeres tanulmányok szabályos bevégezéséig terjedt volna. Nem szabad elfelejtenünk, hogy sok iskolának a jellege is bizonytalan volt, az változott a rektorok szerint, az iparkodó, törekvő ugyanis többet tanított a magasabb ismeretekből, a gyenge képzettségű kevesebbet. Mivel így meglehetősen nehéz, sőt határozott bizonyossággal lehetetlen megállapítani, hogy egy-egy iskola mikor tekinthető gimnáziumnak, amelyben a humanisztikus tárgyakat meglehetősen teljességgel ismertették s mikor adták ott elő a latin nyelvnek csak az elemeit, nem is tudjuk jelle-

¹²³ U. a. II. k. 338. l.

mezni a diákok tanultságát. Az azonban bizonyos, hogy ország-
szerte nem volt egyenletes. Az is valószínű, hogy azok, akik
nem, készültek tanítói vagy papi pályára, a nagyobb kollé-
giumokba is csak egy ideig jártak s a felsőbb osztályokat már
nem végezték el.¹²⁴ Ezek a szabályozatlan viszonyok az angol
magániskolákra emlékeztetnek s feltehetőleg éppen olyan ke-
véssé akadályozták meg, hogy derék polgárokká fejlődjenek a
diákok, mint a XIX. századeleji társadalmi regények szerint
a szigetországban. A jellemképzés, a tiszta morális életre ne-
velés kifogástalan volt a magyar kollégiumokban – ismerete-
sek Besseneynek erre vonatkozó melegen elismerő szavai –
a diákság autonómiája pedig, amelynek keretei között az idő-
sebbek vezetőszerere érvényesült, fegyelemre szoktatott.

Ma természetesnek találjuk, hogy a közműveltség fejlesz-
tése fontos feladat, még pedig általános emberi szempontból
éppen úgy, mint nemzeti, népi érdekből. Korántsem volt azon-
ban ez oly magától értetődő a barokk korban. Ismét csak az
ellentáborból kell egy kijelentést idéznünk, hogy megértjük,
mily szokatlanul új volt az, hogy a szélesebb tömegek is hozzá-
jutottak a protestáns iskolában az általános műveltség elemei-
hez. A magasabb fokú iskolák elleni akció alkalmával – 1740-
tól 1772-ig közülük négyet teljesen bezárattott Mária Terézia,
nyolcat pedig a grammatikáig fokozott le – 1754-ben a szat-
mári református iskolára került a sor. A királyi rendelet ér-
telmében a professzort, aki filozófiát, teológiát, számtant, mér-
tant, görög és zsidó nyelvet és históriát adott elő, vagyis aki
a papi pályára törekvőket oktatta, el kellett bocsátani, ugyan-
úgy a togátusokat, akik ezeket a tárgyakat tanulták, miközben
közülük a kiválóbbak az alsó osztályokat tanították, mint „non
necessarius”-elemet, szélnek kellett eresztetni, s mindössze két
praeceptor maradhatott az elemi ismeretek és a latin nyelv
grammatikai részeinek előadására. A város lakossága súlyos
csapásnak érezte iskolájának a degradálását. Eddig is nagy ál-
dozatokat hozott érdekében, most sem akart beletörődni abba,
hogy gyermekeinek csak az elemi ismeretek elsajátítására ma-
radjon lehetőségük. Háromtagú küldöttséget indított tehát
Bécsbe egy folyamodvánnyal, amelyben előadták, hogy a száz
vidéki nemes tanulón kívül 5–600 városi fiúgyermek nevelte-
tését akadályozza meg a rendelet, ezzel „a szellemi és erkölcsi
művelődés hanyatlását” okozva. A deputáció szokás szerint
végigjárta a kormányhatóságokat, jóindulatért könyörögve s ez

¹²⁴ Sajnos, iskolatörténeti monográfiáink a belső életből a tanrend és a
tanárok, nem pedig a tanulók történetével foglalkozván, hiányoznak a pontosabb
adatok, amelyek pl. arról világosítanának fel, hogy általában hány évig járt
iskolába a tanulók zöme.

alkalommal hangzott el Nádasdy Lipót magyar kancellárnak az a kijelentése, amelyet a küldöttség megörökített jelentésében: „Hallja Kend! a szabónak, a vargának nem kell theologia, elég neki, ha jó gazda”.¹²⁵

Ez a lenéző felfogás volt az uralkodó, ez fejezte ki a hatalom gyakorlóinak meggyőződését, érthető tehát, hogy a szatmáriak hiába hangoztatták vele szemben az elnyomottaknak, az ősi örökségükből kivetteknek a napsütötte helyhez való jogát: „Az elme művelődését irigyelni tőlünk annyi, mint a napnak jótéteményét, melyet Isten minden halandóra közönsnek akart, tőlünk megtagadni. Az ész az istenség részecskéje és világosság gyanánt van az emberi testbe behelyezve, melynek művelődéséről – nehogy Isten képétől elhajoljon és tudatlanság által homályosíttassék el – mi oly szorgosan gondoskodunk”.¹²⁶ Ilyen hasonlatokat s a népnek a művelődéshez való igényét a barokk nem értette meg, azok hangoztatásával a protestantizmus egy új korszak elkövetkezésén fáradozott. A szatmáriak sem tudták tehát megmásítani az elhatározott intézkedéseket és így iskolájuk magasabb tagozatától megfosztatták „megsirathatatlan romlásukra”.

Az iskolák munkája, a szegény és gazdag részéről reájuk fordított áldozatok bizonyos műveltséget gyökereztetek meg a nép körében. A felszín alatt, a lassú, generációs fáradozás eredménye gyanánt kulturális energiák halmozódtak fel. Egyelőre felhasználatlanul heverték. Az állam annyira nem óhajtotta őket igénybe venni, hogy a Carolina resolutio egyik pontjával – mintha csak maga is restelte volna eljárását, egyedül a kancellária bizalmas utasításának szánta ezt – kifejezetten kizárta a protestánsokat a hivatalokból. Még pedig nemcsak a közigazgatás területéről, hanem általában minden tisztségből, a sóhivatalokból éppen úgy, mint a bányorvosi állásokból.¹²⁷ Hasonlóképpen háttérbe szorultak az önkormányzati testületekben, a megyékben és városokban. Ha ez csak azokon a vidékeken következett volna be, amelyek lakossága egyenlő arányban oszlott meg protestantizmus és katolicizmus közt, érthető jelenségnek tarthatnák, hogy az uralkodóház vallása élvezte az elsőbbséget. A vezető szerepet s vele a tisztségeket azonban a protestánsok ott is kénytelenek voltak átengedni, ahol katolikus alig-alig lehetett találni. Tehát Sárosban az evangélikus Berzeviczyek és Stansits-Horváthok nem jutottak szóhoz megyéjük ügyeinek intézésénél, ellenben a főispán,

¹²⁵ Sarkadi Nagy M. – Bartók G.: Szatmár-Németi sz. kir. város egyházi és polgári története. Szatmár, 1860. 184. l.

¹²⁶ Bakcsy i. m. 21. l.

¹²⁷ StR 2225/1781.

gr. Csáky János egy ismeretlen pártfogoltjának, Bárdossy Jánosnak nemességét szerzett a kancellár, hogy aljegyzővé választva közhivatalt nyerhessen és pótolhassa az alkalmas katolikusok hiányát.¹²⁸ Ily módon Mária Terézia halála évében valamennyi megyét összevéve, csak egyetlenegy protestáns másodalispánt lehetett találni (Nógrád m.), egyetlen jegyzőt (Zólyom m.), a mintegy 200 szolgabíró közül pedig tizenkettő nem volt katolikus.¹²⁹

Amint az történni szokott – a falánk nacionalizmusok a magyarság kárára éppen elég példát szolgáltatnak ennek bemutatására is napjainkban – a korlátozás itt nem ért véget, hanem átcsapott a gazdasági élet területére. Mivel a céhrendszer korábban ipart és kereskedést csak azok folytathattak, akik a zárt létszámú testületek tagjaivá lettek, könnyen ment a protestánsok koldusbotra juttatása. Elég volt megakadályozni, hogy az elhunyt mester üzletét vagy boltját fiai örökölhessék és elrendelni, hogy katolikusnak kell a letaszított család helyébe lépnie. 1756-ban Körmöcbányán még ilyen mérsékelt elvek alapján iparkodtak a protestáns mészárosok számát a katolikusokéval egyenlővé tenni, öt év múlva azonban Pozsonyban az a szabály érvényesült, hogy az evangélikus iparosok halálát be sem várva, katolikus legényeket kellett felvenni a céhekbe, amíg csak a paritás meg nem valósult.¹³⁰ Azonban nemcsak a gazdag városokban tűntek így le jómódú, évszázados múltra visszatekintő családok, hogy a generációkon keresztül öröklődő iparos és kereskedő hagyományok váratlanul megszakadjanak. Kisebb városokban még hamarabb kirántották a megélhetés alapját a protestáns családok lába alól. Így Tatán a század elején egyes protestáns magyar mestereket egyszerűen kivetettek a csapó céhből, foglalkozásuk további üzésétől pedig eltiltották őket.¹³¹

A helyzet reménytelen volt, annak megváltozásával senki sem merte áztatni magát. Egész generációk – 1711-től 1780-ig – úgy szálltak sírjukba, hogy utódaikra egyre szűkebbre zsugorodó érvényesülési kört hagyhattak örökségül.

¹²⁸ A főispán 1769 márc. 21-i levelében így érvelt gr. Eszterházy Ferenc kancellár előtt: „... multum interesset, praevias benignas armales quo celerius extradari, ut quippe impetrans per me cum consensu totius universitatis comitatus moderationi meae crediti pro eiusdem vice notario ex ea peculiari reflexione, quod ibidem ex parte catholica subiectorum notabilis esset defectus, huiusque compensandi rationem habuerim, denominatus talismodi munus suum adire tandem, hacque ratione publico servire queat.” (M. kanc. conc. exp. 1769 jan. nr. 72.)

¹²⁹ StR 1074/1781. (*Iratok*).

¹³⁰ M. kanc. 4230/1781, StR 890, 1621/1781.

¹³¹ Adattár. II. k. 179. l. – V. ö. Kring M.: A tatái csapómesterek. Domanovszky-emlékkönyv. Bp. 1937. 406., 417. l.

De ha nem is hangzott fel a reménykedés hangja, hiányzott a kétségbeesés is. Józan életfelfogás, bajok tűrésében megedzett realitás-érzék jellemezte a protestantizmust a XVIII. században s nem a századvégek lemondó, enervált hangulata. Az élet frissen lüktetett, hogy felhalmozott értékei gyümölcsüket a XIX. században teremjék meg, amikor a protestantizmus számarányát túlhaladó mértékben fogja elnyerni a politikai, társadalmi és irodalmi életben a jelentős pozíciókat. A boldog örökösök ezt a gazdagságukat a kitagadott ősök csendes munkájának köszönhatték.

Az iskolák fennmaradásáért vívott küzdelemből is egész világosan kitűnik tehát, hogy a harc végeredményében a művelődés biztosításáért, a széles néprétegek érdekében folyt. Ebben az egyre megújuló háborúban, amelynek folyamán ma itt, holnap ott kellett a rohamra induló túlerővel szemben védekezni, nem a legközelebről érdekelt papság és tanítók, tanárok viszik a főszerepet. Bár első sorban az ő sorsuk forog kockán, a világi társadalom tagjai elszántság tekintetében nem maradnak el mögöttük, sőt ők mennek deputációzni Bécsbe s kilincselnek ott, amíg, mint alkalmatlan idegeneket haza nem parancsolják őket, ha panaszkodásuk, érvelésük túlságosan kellemetlen kezd lenni. A sisyphusi munkát lépten-nyomon kísérő visszautasítások és az a körülmény, hogy mindig akadnak, akik újból és újból megpróbálkoznak a reménytelen feladattal, hátha megbirkózhatnak az ellenséges világgal, egyaránt tanúskodnak, hogy iskoláján és templomán keresztül egységesen érzett a magyar protestantizmus.

A két protestáns egyházat tehát a rekatholizáló törekvésekkel szemben öntudatosan cselekvő világi társadalom támogatta. Ez pótolta a hiányokat is, amelyek az egyházak szervezetében kétségtelenül felismerhetők. Elképzelhető ugyanis, hogy mily súlyos fegyelmezetlenségek eshettek meg, ha a püspök és esperes nem mehettek *canonica visitatoria*, vagy a bűnös prédikátort nem fenyíthették meg, mert az a katolikus földesúr jóindulatát élvezte s így – az egész eklézsia sorsa ettől a kegytől függvén – szemet kellett hunyniok engedetlensége előtt. Ha már az egyes kerületek is lazán fogták össze az esperességeket és gyülekezeteket, még inkább hiányzott – korszakunknak csaknem utolsó évéig – az a szervezet, amely magukat a kerületeket egységes eljárásra kényszeríthette volna. A kerületek teljes függetlenségben, közös tanácskozásokat sem tartva, éltek egymás mellett. Még kevésbé alakult ki az együttműködés módja a két történeti egyház, az evangélikus és református között. Mindez hátrányt jelentett a centralizált és hierarchikus katolikus egyházzal szemben. A hiányok azonban még sem lettek katasztrofálisak, éppen mert sikerült

pótolni friss erővel, az egyes hívő öntudatosan átértzett vallásssóságával.

A védekezés az elnyomó törekvésekkel szemben, nyilatkozzanak azok az államhatalom, a katolikus egyháznagy vagy a földesúr részéről, a guerilla háborúhoz hasonlított. A közösségek, amikor támadás érte őket, ösztönszerűleg emelték fel kezüket és próbálták saját erejükből elhárítani a csapásokat. Védekezésük legszokottabb formája az volt, hogy a hatalmasokat ajándékokkal igyekeztek elnézésre bírni. A középkort és a török időket egyaránt jellemző módszerrel sok esetben sikert is lehetett elérni. Mégpedig nemcsak a földesuraknál, mert a Mezőtúron 1719-ben átvonuló császári katonaság lelkésze is felhagyott tervével, hogy misét mond a református templomban, amikor a bíró és a prédikátor egy körmöci arannyal, meg egy rókabőrrel kedveskedtek neki.¹³² Bár Bécsbe a küldöttségek egyébként sem üres kézzel szoktak menni, komoly támogatást kellett kapniok attól a „jóakarótól”, akinek 500 forintot szedtek össze a reformátusok 1749-ben Domokos Márton, a debreceni főbíró javaslatára.¹³³ Megesett azonban az is, hogy a vesztegetés nem hozott eredményt. Így jártak a pápaiak 1756-ban, amikor iskolájuk megmentése érdekében négy akó somlai bort szállítottak Balogh László kancelláriai titkár házába, ez azonban az ajándékot a kórházba vitette azzal a meghagyással, hogy ott könyörögjenek az „eretnekek megtéréséért”.¹³⁴

Ennyire megosztott erőkkkel természetesen csak időleges és helyi eredményeket lehetett elérni, de nem az egyházpolitika irányának megváltoztatását. Ehhez egységes fellépés lett volna szükséges, ilyennek azonban még a kibontakozását is eleve lehetetlenné akarták tenni a kormánykörök azzal az – 1715-i törvényre hivatkozó – 1731-i rendelettel, amely megtiltotta a protestánsoknak, hogy egyetemlegesen, az összeség nevében terjesszenek folyamodványokat, panaszokat a kancellária útján az uralkodó elé. Csak a sérelmet közvetlenül szenvedők nyújthattak tehát be ily iratokat. Azaz egy templom elvételét vagy iskola bezárását nem lehetett közüggyé tenni, az egész protestantizmus gravamenjévé, amint az a korábbi országgyűléseken szokás volt. Közös folyamodvánnyal csak időnkint, közvetlenül az uralkodónál kísérletezhettek, ha sikerült elérniök, hogy egy-két képviselőjük megjelenhetett az audiencián. Érthető, hogy a magánpanaszok, hiányozván a háttér, amely visszhangjával

¹³² Faragó B.: Egyháztörténeti adatok a mezőtúri ev. ref. egyház XVIII. századbeli anyakönyvében. Protestáns egyházi és iskolai lap. 1901. (44.) évf. 492. skk. l.

¹³³ Barcsa J.: A tiszántúli református egyházkerület történelme. Debrecen, 1908. II. k. 84. l.

¹³⁴ Kis E. i. m. 71. l.

felelősséget volna öket, lokális jellegűeknek tűntek fel. Az egyszerű, ártatlannak tetsző 1731-i intézkedés nagy fontosságát maga a kancellária is kiemelte 1781-ben, amidőn hosszú tapasztalatokra hivatkozva a legéleltrevalóbb rendelkezésnek nevezte, amelyet „fontos államérdekből” okvetlenül fenn kell tartani.¹³⁵ Egyáltalán nem túlozta ez a kijelentés a tilalom jelentőségét, mert általa a protestantizmus oly kedvezőtlen helyzetbe jutott, mintha ma egy népi kisebbség nem szerepelhetne parlamenti párt gyanánt vagy nem szervezhetne magának oly kulturális alakulatot, amely jogos érdekeinek védelmét hivatott ellátni.

A protestáns erők összefogásának szükségét, az ebből származó taktikai előnyöket azonban jól ismerték azok, akiket származásuk, családi hagyományaik és közéleti szereplésük kellő gyakorlati politikai érzékkel ruházott fel. Ezek az előkelő mágnás vagy jómódú köznemes urak nem ülnek ölbetett kézzel, hanem átbújva a tilalmak rései között, megtalálják a módját, hogy a református és evangélikus püspökségek fölé kiépítsék azt a szervezetet, amely összetartásuk szimbólumává lett: a reformátusok a főconsistoriumot, az evangélikusok pedig egyetemes gyűléseiket.

Hosszú volt az út, amely az előkelőknek az alkalmi tanácskozástól elvezetett ezekhez az alakulatokhoz, amelyek már körülírt ügyrend szerint és pontosan megállapított szervezet keretében működtek, – ha nem is zökkenők nélkül – Mária Terézia uralmának legutolsó éveiben. A század első felében nem egy óvatos urat nehéz volt arra is megnyerni, hogy a tokaji szüreték alkalmával egyházi ügyek megtárgyalásában részt vegyenek – Patay Sámuel 1730-ban attól tartott, hogy másodmagával lesz csak jelen egy ilyen „minden vétek nélkül való beszélgetés”¹³⁶ – s a félelem nem volt indokolatlan, mivel az összejöveteleket országgyűlési végzés (1715. 31. t. c.) éppen úgy tiltotta, mint királyi rendelet s mert a denunciánsok sem hiányoztak.¹³⁷ A tárgyalásokat tehát sokáig nem rendszerezíthették sem a reformátusok, sem az evangélikusok, sőt örülniök kellett, ha országgyűlések alkalmával, vagy amikor a püspökségek területi szabályozása felsőbb parancsra megtörténvén, a kerületek élére állandó világi főgondnokokat, ill. felügyelőket állítottak,¹³⁸ a baráti beszélgetéseket kissé szé-

¹³⁵ Ürményi 1781 márc. 23-i munkálata, III. sectio, 2. §. a) és f) pont, m. kanc. 3521/1781. (*Iratok*).

¹³⁶ Adattár. IV. k. 38. l.

¹³⁷ Ilyen feljelentés a tállyai ref. összejövétel alkalmából: Adattár. III. k. 24. l.

¹³⁸ Ez 1735-ben következett be. – A gömöri ev. esperességben, amely nagy önállósággal rendelkezett és a XVIII. sz. elejéig egy szuperintendenciával ért fel, 1744-ben töltötték be először szabályszerű választással a kerületi felügyelői ki-

leőbb mederbe terelheték. Mivel tilalmas dolog volt a tárgyalás és a hatóságok ellenőrzését kellett kijátszani, egyháziak – püspökök vagy esperesek, kerületi kiküldöttek – megjelenéséről eleve le kellett mondani. Az ő összejövetelüket és világiakkal való vitatkozásukat egyáltalában nem lehetett a nemesi kiváltságok védelme alá helyezve, rokoni látogatásnak, vendégeskedésnek feltüntetni. Ha tehát az egyháziak a vezetés terén háttérbe szorulnak és a XVIII. század végére kyriarchia alakul ki, annak megvoltak – a patrónusok uralomvágyán kívül – a kényszerű előzményei.

A század közepe táján a magyar evangélikusság és reformátusság egysége külsőleg abban fejeződött ki, hogy az előkelő világiak legbuzgóbb és legtekintélyesebb társukat egymás közt alkalmilag egyetemes főfelügyelőnek, illetőleg főgondnoknak nevezték el,¹³⁹ azonban tisztségük számára sem hatáskört, sem állandóságot nem biztosíthattak, úgy, hogy kifelé a kormányhatóságok, de még az érdekelt egyháziak sem vettek róla tudomást.¹⁴⁰ Csak az 1770-es évek legelején sikerült maradandóbb szervezetet létesíteni s azt az uralkodó és a közvélemény által elismertetni. Beleznay Miklósnak, a Mária Terézia előtt kedvelt tábornoknak és Bessenyei Györgynek az érdeme, hogy a legfelső organizáció most már nemcsak papíron működött, hanem egyideig a valóságban is s nem az ő ügybuzgalmukon múlt, ha a szervezet nem állandósulhatott. A református urak az 1773-i konferenciájukon állapodtak meg, hogy egyházuk ügyeit a négy főgondnokból és püspökből álló consistorium Beleznay elnöklete alatt intézze, miután a tábornok ehhez Mária Terézia előzetes engedélyét megszerezte. A királynő eddig makacsul elzárkózott az elől, hogy a protestánsok nevében megfogalmazott kérvényeket egyáltalán átvegyen s ha néhány urat hosszas várakoztatás után deputációban maga elé bocsátott, akkor heves szemrehányásokban részesítette

vatal. Mikulik i. m. 145. l. Ugyanott a XVIII. sz.-i állapotokat találóan jellemezve így emeli ki a világi elemet: „A lelkész jó érzéssel megosztotta hatalmát a világi emberrel, kezét fogott vele a hierarchia romjain, hogy a féltékenyen őrzött hitet vállalva megvédjék.”

¹³⁶ Az evangélikusoknál br. Zay Péter 1758-ban primus et principalis inspector (Haan L.: A magyarországi ág. hitv. evangélikusok egyetemes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal. Bp. 1882. 5. l.), a reformátusoknál gr. Bethlen József 1734-ben a négy szuperintendens és főgondnok tanácskozásának elnöke (Zoványi J.: Egyetemes főgondnok és főconsistorium a magyarországi református egyházban. Bp. 1903. 14. l.; ő ugyan már Ráday Pált is annak tartja, de kellő alap nélkül.)

¹⁴⁰ Zoványi szerint is Bethlen működése „mindjárt a kezdet kezdetén megrekedt.” (17. l.)

öket.¹⁴¹ Most, úgy látszott, szakít ezzel a merev állásfoglalással és megengedi, hogy ne a legközelebről érdekelt panaszosok nevében adassanak be a folyamodványok, hanem a főconsistorium útján, s még hozzá általános sérelmeket előadók is. Nem kétséges, hogy ezentúl nagyobb súlyúnak kellett lennie a legszegényebb falu panaszának is, ha az egész magyar református társadalmat képviselő testület támogatta.

A következetlenségnek nőies indítókai voltak. Kedvelte a tábornokot, hajlott tehát kérésére és meggyőzette magát általa, amikor azzal kecsegtette, hogy ezentúl nem kell majd a falusi deputációkkal vesződni, fárasztó kihallgatásokat tartania. Bizonyos, hogy a reformátusok jártak jobban avval, hogy hivatalos képviseletet nyertek; a szegény jobbágyok kérvényei s a királynő stereotip vigasztaló szavai, az uralkodó és protestáns alattvalói személyes érintkezésének ezek a megnyilvánulásai ugyanis eddig semmilyen eredményt sem hoztak. Igaz, Mária Terézia egyszerűen elzárkózhatott volna az ügyes-bajos szegény emberek panaszainak meghallgatása elől, az ő kora azonban még nem jött rá erre a radikális megoldásra, mert úgy érezte, hogy az önző kényelmet nem szabad a részvét és igaz-

¹⁴¹ Elutasító szavai, amelyeket az előtte megjelent kérelmezőkhöz 1742-ben intézett: Stromp i. m. 378. l. 1752-ben előbb azzal akarta a protestánsoknak közösen instanciázó négy megbízottját eltávolítani, hogy értésükre adta: három hétig senkit sem fogad, majd mikor ezzel nem ért célt, a tíz napig kitarotán várakozó urak nevét átugrotta az audienciázók lajstromán, úgy hogy dolgukvégezetlenül és szegényszemre kellett Bécsből elutazniuk. (U. a. 478. skk. l.) A protestánsok egyik közös folyamodványukban – bizonytalan, hogy mikor kelt, de jóval 1750 után, mivel Padányi Biró Márton könyvéről már mint régen megjelent munkáról beszélnek s hangsúlyozzák, hogy Mária Terézia uralma elején elfogadta általános kérvényeiket – így írják le visszautasításukat: „Retulerunt nobis nihil aliud, quam quod re infecta abscedere et abitum maturare quoque iussi fuerint per aulae cancellarium, qui die 19. Aug. anni praeteriti duobus e numero eorum ad se accersitis declaravit: S. M.-em V. nec deputatos communi nomine admittere, nec demissam instantiam nostram acceptare velle, quin imo severe mandare, ut Vienna quantocius discederent. Si qui vero privati in negotio religionis semet iniuriatos praetendant, illis vel in persona vel medio agentum pro remedio recurrentibus secundum leges et resolutiones iustitiam administratum iri.” (M. Tud. Akadémia, Kézirattár. Egyház és bölcs. fol. 36. V. k. ú sz.) Ugyanilyen volt a határozat a particularis kérvényekre. Amidőn 1769-ben a nógrádi filiák ügye előkerült, Mária Terézia kijelentette, hogy kérvényeket, gravameneket csak egyesek hozhatnak elő, azok, akiket illet; határozatát a deputátusok eltávozta után, a kancellár a királynő nevében közölte az ágenssel, aki azután továbbította a parancsot Podmaniczkynek. (Ráday ltár. 941. sz.) Jellemző, hogy a kancellár is 1747-ben visszadobta az egyik evangélikus kerület kérvényét s mindjárt azt kérdezte, hogy a küldött kiktől kapta felhatalmazását s hol tartották a tiltott conventiculumot, amire persze a deputátus jobbnak látta a hallgatást. (Stromp i. m. 442. l.) Ürményi 1780-ban még hangoztatja, hogy a „nomine communi” benyújtott kérvények érvénytelenek. (11. kanc. 1937/1780.)

ság rovására biztosítania magának. Megkönnyítette Mária Terézia elhatározását, hogy Beleznay ügyesen, politikai tapintattal a királynő kedveltjét, Bessenyeit tette meg a consistorium titkárnak, akinek érdekében Grasse báróné, a komorna is szívesen mondott pár jó szót felséges úrnője előtt.¹⁴²

Beleznay energiájának és tapintatának az eredménye tehát a főconsistorium működése, neki köszönhető, hogy ezután nemcsak megszerkeszthettek általános kérvényeket is, s hogy az iskolák autonómiája vagy a vallás érdekében benyújtott folyamodványokat nem dobták eleve vissza, hanem érveiket legalább is mérlegelték. Sőt sikerült Mária Teréziát annyira meggyőznie, hogy a királynő az előtte megjelenő református kiküldöttek útján az evangélikusoknak megüzente, hogy csoportosuljanak ők is hasonló módon. Felszólítása nem talált süket fülekre, mert az evangélikusok megragadva az alkalmat, br. Zay Péter vezetése alatt elhatározták, hogy rendszeresítik a négy felügyelő és szuperintendens tanácskozását. Bár eleinte csak világiak vettek részt ezeken a megbeszéléseken, s csak a XIX. század elején állandósultak az egyetemes gyűlések, már Mária Terézia korában látszottak az előjelek, hogy Beleznay elgondolásának az evangélikusok körében több kitartó híve lesz majd, mint a testvéregyházban, ahol a kerületek szétválása, a személyi féltékenység és torzsalkodás megakadályozta a főconsistorium megerősödését.¹⁴³

A világiak döntő szerepet játszanak ebben a szervezetben – hisz ők teremtették meg – s ez nagyjelentőségű. Őket a dogmatikus különbségek sokkal kevésbé veszélyeztik, mint a

¹⁴² Grassené szerepéről Csóka I. L.: Mária Terézia iskolareformja és Kolár Ádám. Pannonhalma, 1936. 297. skk. 1.

¹⁴³ Az adatok Haan és Zoványi id. műveiben. Az utóbbinak a főconsistorium megalakulásáról és lényegéről vallott felfogása azonban nem fogadható el. Zoványi ugyanis nem titkolt ellenszenvvel viseltetik a főconsistorium tervével szemben és korának egyházpolitikai nézőpontjából, tehát éppen nem pártatlanul ítéli meg a XVIII. sz.-i törekvéseket. Elfogulatlanság nem is várható tőle, a történetírótól, ha tanulmányának legutolsó mondatában „tolakodó jövevénynek” nevezi a consistorium-tervet, amelyet „még ha álnév alatt lappang is, feltétlenül és egyiránt visszautasít egyházalkotmányunk szelleme és történeti fejlődésének egész iránya”, a megvalósulása felé vezető utat pedig „ijesztőnek” mondja. (122. l.) Elfogultságához járul különös felfogása, hogy a consistorium megszerzésével Mária Teréziának az lett volna a célja, hogy Bessenyeinek a reformátusok zsebéből jó fizetést adjon, másrészt pedig biztosítsa, hogy az írónak „minden feltűnés nélkül lehessen szabad bejárata” eléje. Magyarázata méltatlan minden szereplőhöz. De elhíhet-e, hogy Mária Terézia azért lett hajlandó a reformátusok összetartozását kifejező és erejüket megnövelő szervezetet engedélyezni, sőt hasonló megalkotására az evangélikusokat felbízni, mivel sajnált 2000 ft kegydíjat a saját pénztárából kiutalni vagy mert abban éppen akkor nem volt

papságot, kart-karba öltve tudnak tehát együtt haladni s ha atyafiságos megbeszélésre összegyűlnek, bizonyos lényeges ügyekben észrevehetőbb nehézség nélkül jutnak egységes állásfoglalásra. Ily módon II. József trónralépte előtt nyeri el a két protestáns egyház azt az alakulatot, amely a magyar protestantizmus képviselője gyanánt léphet majd fel, ha annyira javul a helyzet, hogy egy közös néven beadott gravamensorozatot a bécsi udvarban orvoslás szándékával fognak átlapozni.

Erre az időre azonban még türelemmel kellett várniok. Addig az önvédelem azt kívánta, hogy ébren maradjon a magyar protestantizmusban a sorsközösség tudata. Anyagi és hatalmi eszközök hiányában nem a siker felemelő hatása kovácsolja és tartja össze a protestánsokat, hanem a folytonos kudarcokban, az egymást követő veszteségek közt vállalt szolidaritás. Az érzelem dolga volt, hogy egy templom elvétele, egy tanító szélnek bocsátását mások is, nemcsak a falu lakói szemlélték részvétellel, de az értelem munkája, hogy a veszteségek következménye nem a csüggedés lett. Az előkelő világiak, az egymást követő generációk, évtizedeken át, állandóan számontartották a veszteségeket s azokat mint a törvényes, jogszerű állapotok sérelmeit fogták fel. A tanácskozások eredményei gyanánt megszerkesztett kérvényeket, a bizonyítékul szolgáló gravamen-jegyzékeket a maguk számára lemásoltatták, azokat egymással közölték s az újabb megbeszéléseknél ismét elővették, hogy az anyagot frissebb esetek leírásával bővítsék s új formába öntsék.¹⁴⁴

pénz?. A királynő őszintébb és meggyőződésebb ellensége volt a protestantizmusnak, semhogy ezért tett volna kedvezményt javára. A gondolatnak Beleznaytól kellett származnia s a tábornoknak az udvarban és otthon, hitsorsosai körében egyaránt nagy erőfeszítésekkel kellett az akadályokat elhárítania. Bessenyei szereplése, vállalkozása sem ítélhető meg a pénzszerzés szemszögéből. Deista felfogása, hite minden felekezeti különbséget mosolykeltő, komolytalan vonásnak tüntetett fel előtte s így a katolikus egyház tagjává már akkor éppen olyan lelki háborúság nélkül lehetett volna, mint amilyennel egyelőre protestánsnak maradt. Ha vállalta a consistoriumi titkárságot és attól nagy eredményeket várt, bizonyára az a meggyőződés vezette, hogy az elnyomottak javára szolgáló munkásságával irtogatja a vallási türelmetlenséget, a fanatizmust és a deizmust segítve uralomra, közelebb hozza népét felvilágosodás gondolatvilágához. Ily feltételekből indulva ki, lehetetlen csatlakoznunk Zoványi felfogásához; ellenkezőleg, ki kell emelnünk Beleznaynak az egész magyar protestantizmus érdekében kifejtett tevékenységét, amit különben indokol az a fontosság is, amelyet a consistorium, ill. egyetemes gyűlés az általános fejlődésbe beillesztve nyer.

¹⁴⁴ Ilyen újabb kiegészítő gravamen-összeírás 1767-ből: Ráday-Itár, 919. sz. (főleg református anyag), 1763-ból: Magy. Tud. Akadémia, Kézirtattár, Egyház és bölc. ívrét. 28. aa. (dunántúli, modori és szepességi evangélikus graramenek).

Azok, akik mint a protestánsok vezetői szerepeltek az 1740-es vagy 1770-es években, a sérelmi anyagot egyformán s kitűnően ismerték, noha nem ugyanazon generáció tagjai voltak. Megkönnyítette a tájékozódást az ifjabb nemzedék számára az a körülmény, hogy apja mellett nőve fel, közvetlenül sajátíthatta el az ügyek ismeretét. A Ráday, Vay, Teleki, Zay, Prónay családok tagjai – hogy csak a legismertebbeket említsük –, vagy maguk jártak külföldi egyetemeken,¹⁴⁵ vagy azokról hazatért nevelők vezetése alatt szerezték meg vallásos műveltségük alapelemeit és a szentírásban való nagy jártasságukat, amely egy papnak is becsületére válhatott volna,¹⁴⁶ apjuktól pedig a magyar vallásügyi törvények és a protestáns egyház helyzetének ismeretét. Minden évtizedben volt Magyarországon több vidéki kastély és kúria, amelyeknek anyagilag független urai pontosan tudták, hogy milyen katasztrófák érték egyházukat, de ugyanakkor meg tudták mondani azt is, hogy mi hiányzik nyugalmukból, hogyan lehetne orvosolni bajukat. Amit a mai kisebbségi társadalmaknak pártirodáik, kartotékokkal, bürokratikus módon dolgozó szervezeteik jelentenek, az volt a XVIII. századi magyar protestantizmus számára vezető családjainak érdeklődése és munkakészsége. Bár csak maroknyi csoportot tettek ki és a barokk kor le is nézte mágnás tagjaikat, mint „nem elsőrendű” családokból származókat,¹⁴⁷ a számon tartott és ápolt rokonság, atyafiság együtt érző és egységes akciók megindítására képes vezető elemmé alakította őket.

Munkájukban segítségükre volt az egyházi szervezet, amelynek irányítói – püspökök és esperesek – lelkiismeretesen elvégezték a reájuk rótt feladatokat és beszolgáltattva a szükséges adatokat, lehetővé tették az áttekintést a népi erők felett. Napjainkig fennmaradt kitűnő, meglepő részletes összeírások, tanúskodnak arról, hogy egyrészt mennyire számon tartották egy-egy vidéknek szinte minden lakóját, másrészt pedig mily gyorsan tudták az összeírásokat elvégezni. Ilyen összeírás maradt fenn 1774-ből a dunántúli református egyházkerületről, esperességek szerint az összes „virágzó” és „árva” egyházak ismertetésével, pontosan feltüntetve, hogy az utóbbiak mikor, milyen módon veszítették el prédikátorukat, tanítójukat, továbbá másolatban tartalmazva a kérvényeket, okmánytár terjedelmű vizsgálati iratokat, sőt a barsi esperesség

¹⁴⁵ A vagyonosabb köznemesség tagjai hasonlóképpen külföldön tanultak, mint pl. 1752-ben Vattay György Utrechtben. (Segesváry i. m. 31. l.)

¹⁴⁶ Gr. Zay M.: Zay Péter ifjúsága. *Protestáns Szemle*. 1901. 194. l.

¹⁴⁷ Ürményi kifejezése. M. kanc. 3521/1781. „Conclusio”. (*Iratok*.)

területén élő minden református, illetőleg a vegyes vallású falvakból valamennyi lakos pontos névlajstromát is.¹⁴⁸

A hatalmas kéziratos kötetek, amelyek családi levéltárainkban és könyvtárainkban XVIII. századi királyi rendeletek és kérvények tömegének másolatait őrizték meg korunkra, valamikor sokat forgatott, élő anyagot jelentettek. Gyűjteményekbe nem azért foglaltatták össze a reformátusok és evangélikusok, hogy eltűnő gyülekezeteik emléke fennmaradjon, hanem, hogy megtanulják az érveket, amelyekkel küzdeni lehet és megismerjék ellenfelük, a helytartótanács és kancellária politikáját, eszközeit, magatartásuknak sebezhető pontjait.

A rendeletek szövegéhez könnyen hozzájutottak, amióta állandó ágenseik voltak Bécsben és Pozsonyban. Ezeknek a hivataloknak a megszervezését a kormányhatóságok is jóindulatúan nézték, mert a bürokráciának kellemesebb volt, hogy az ágensok, tehát tanult emberek tolmácsolásában, szabályszerűen latinul megfogalmazott beadványokból, nem pedig a jobbágyoknak hosszan elnyújtott lamentációiból ismerheti meg a panaszokat. A szemfüles ágensok az ügyek kedvező elintézését ugyan nem biztosították és legfeljebb a bürokratikus úton tudták az akta vándorlását siettetni – a hivatalos megfogalmazás szerint feladatuk a kérvények benyújtása, a rendeletek expedálásának figyelemmel kísérése és az iratok kiállításáért járó díjak befizetése¹⁴⁹ –, de munkájuk haszna ott látszott meg, amire Bécsben nem gondoltak: Rendszeresen informálták a magyar protestantizmus vezetőit a felmerülő ügyekről,¹⁵⁰ a rezolúciókat eljuttatták hozzájuk, önmaguk pedig a protestáns vallásügyek specialistáivá képződtek.¹⁵¹ Egy-egy információjuk pedig még taktikai sikereket is biztosított. Ráday Gedeon pl. 1771-ben a bécsi református ágenstől tudta meg, hogy az udvar hajlandó a protestánsok ügyeit elnézően kezelni, ha támogatják a hatezer újonc kiállítására vonatkozó kívánságát.¹⁵² A kedvező hír, mint ez is a kancellár reményt nyújtó sejtetéséről, tanácskozásra, fellépésre ösztönzött itthon, máskor viszont az ágens óvatosságra intő értesítése a már meg-

¹⁴⁸ Ráday-ltár, 1012. b. (komáromi), 1054. és 1063. (veszprémi), 1077. (barcsi), 1092. (tatai esperesség).

¹⁴⁹ Ürményi 1781-i munkája, m. kanc. 3521/1781. III. sect. 3. §. e. (*Iratok.*)

¹⁵⁰ Ilyen jelentések pl. Kuntz Jakab ev. ágenstől: Stropm i. m.

¹⁵¹ Az ágensségre vonatkozólag l. Adattár. II. k. 186. l., III. k. 30. skk. l.

¹⁵² Molnár J.: Vallásügyi vonatkozások Nagy Sámuel bécsi ágens leveleiben. Protestáns egyházi és iskolai lap. 1912. (55.) 505. l.

indult akció abbahagyását eredményezve, a biztos kudarctól óvott meg.¹⁵³

A négy ágens jelentette tehát azokat a szakembereket, akik a szükséges felvilágosításokat megadták a magyar protestantizmus vezetőinek, sőt – ha rákerült a sor – a sérelmekről és a vallásügyi politika megváltozásának módjáról rendszeres munkálatot is tudtak készíteni. Mintaképe az ilyen átfogó memorandumnak Nagy Sámuel 1780-i munkálata, amelyet ugyan a protestánsok egy korábbi folyamodványa és Ráday Gedeon tanácsai alapján szerkesztett meg, de feladatát olyan kitűnően oldotta meg, hogy Teleki József is meg volt vele elégedve.¹⁵⁴

A magyar protestantizmus vezetőit, bár oly hivatásérzet és munkakészség hatotta át őket, hogy szerencsésebb körülmények közt az építés hatalmas feladatait is elvégezhetnék volna, bizonyára a kényszerűség, védekező állásokba zártságuk tartotta vissza vallásuk terjesztésétől. Abban aligha kételkedhetünk, hogy mint valamennyi egyház hívei, ők is szívesen vezették volna minden embertársukat a maguk útjára, azonban a büntetések, amelyeket Mária Terézia állama az áttérítőkre és „apostátákra” egyaránt keményen sújtó kézzel mért ki, szükségképpen visszariasztották őket. Nem dönthetjük tehát el, hogy a magyar protestánsok kényszerítő eszközöket alkalmaztak volna-e a XVIII. században az expanzió érdekében, mivel ilyen próbára sor sem kerülhetett. Úgy látszik azonban, joggal tehetjük fel, hogy idegenkedtek az erőszakos térítéstől. Nem egyedül a felvilágosodás hatására, annak a protestantizmussal egyre szorosabb összekapcsolódására kell itt gondolnunk, hanem sokkal inkább a magyar közélet általában jellemző mérsékletre, amelytől a gonosz bosszúvágy és türelmetlen önzés mindenkor távolállott, még akkor is, ha külső tényezők hatására a fanatizmus hulláma előtört.

Ha nemtelen szenvedélyek lakoztak volna a magyar protestantizmus szívében, talált volna alkalmat arra, hogy büntetlenül szabad teret engedjen nekik. A XVIII. században senki sem kérte volna tőle számon, hogy milyen elbánásban részesíti egyházának nem-magyar anyanyelvű tagjait, de ő mégsem lépett fel hatalmi szóval, eltipró tendenciákkal ellenükben. A biharmegyei református oláhok a hatalmas tisztán-

¹⁵³ Ilyen információ 1769 jan. 16., valószínűleg Nagy Sámuelről, Ráday-ltár 941. sz. Tanácsolja a deputáció elhalasztását „usque ad feliciora tempora.”

¹⁵⁴ Ez 1790-ben nyomtatásban is megjelent „Brevis et sincera deductio status religionis evangelicorum... divae olim reginae Hungariae, Mariae Theresiae exhibita” címen. Elkészüléséről tájékoztatnak Nagy Sámuelnek Rádayhoz intézett 1780 ápr. 22., máj. 2. és 12-i levelei, Ráday-ltár. Az ágens a munkálatot, mivel audienciát nem tudott kapni a királynőnél, hivatalos úton adta be.

túli kerületben kis szórványokat alkottak csak, népi és nyelvi önállóságuk, e „kisebbségi jogok” biztosításán azonban maga a kerület örködött. Oláh eredetű, rendszeren az illető faluból származó prédikátorokat bocsátottak tehát ki közéjük, még pedig az önálló erdélyi fejedelemség fennállásának idejében éppen úgy,¹⁵⁵ mint később, a XVIII. században. A védelem méreteire jellemző, hogy 1733-ban Rézbányán 10–12 református oláhnak, akik nem értettek magyarul, saját prédikátoruk volt.¹⁵⁶

Hasonló módon támogatásban részesültek a református németek, így a Balmazújvárosban letelepedők. Amidőn ezek 1766-ban engedélyt kértek, hogy német tanítót tarthassanak, aki majd gyermekeiket a vallás alapelveiben németül oktatja, vasárnaponként pedig a magyar istentisztelet után a templomban német prédikációkat és imákat olvas fel, az egyházkerület mindkét óhajukat teljesítette. Gondoskodott azonban arról, hogy a vonal, amelynek átlépése már a magyarság érdekeinek veszélyeztetését jelentené, el ne mosódjék. Igaz, könnyű volt a helyzet, mert maguk a németek sem kértek többet annál, amit a kerület magától értetődőleg megadhatónak talált. Mégis, a határvonalon túl fekvő magyar érdekek sértetlenségének hangsúlyozásával a kerület vezetői – köztük volt Hatvani István és Sinay Miklós debreceni professzor – felelősségérzetüknek és megfontoltságuknak egyaránt szép bizonyosságát szolgáltatták. A kikötések úgy szóltak, hogy azokat az egyházi cselekményeket, amelyeket csak rendszeren kibocsátott és felszentelt pap végezhet, továbbra is a magyar prédikátor lássa el, ha pedig a gyermekeket „a keresztyén vallás fundamentosabb igazságain kívül a deák nyelvre vagy a félyebb való tudományokra taníttatnák, azt az ordinárius magyar oskolamester által cselekedjék”.¹⁵⁷ Az első feltételt megszabta az a tény, hogy tanító nem végezhetett papi funkciókat, a másik pedig abból a megfontolásból következett, hogy a magasabb fokú iskoláztatásra való előkészületnél alkalmazkodni kell a többségi iskolarendszer igényeihez. Ez a tudatos megkülönböztetés, a kisebbségnek az anyanyelv használatához való joga és a többség kulturális, meg nemzeti érdekei közt, olyan alapelvnek a gyakorlati alkalmazását jelentette, amelynek nem is a változott viszonyokhoz mérten fejlesztett formában, hanem ebben a kezdeti stádiumban való érvényesítése a magyarság

¹⁵⁵ Tóth i. m. I. k. 50., 57. l. (1678, 1681. év.) – V. ö. Révész I.: A reformáció az erdélyi oláhok között. Debrecen, 1938. 23. l.

¹⁵⁶ Tóth i. m. II. k. 3. l.

¹⁵⁷ U. a. II. k. 107. skk. I.

javára az utópiák sorába tartozik ott, ahol névelemzéssel kényserítik gyermekeiket idegen iskolába.

A tiszta humánus nyilatkozott meg azokban a további intézkedésekben, amelyekkel a magyar protestantizmus felkarolta a tőle távol élő hitfeleinek sorsát. Bár maga is nehéz anyagi helyzetben volt és a hatalmasok részéről a gyűlölködés olyan légköre vette körül, hogy örülhetett pusztá élete megmaradásának, talált alkalmat arra, hogy a nálánál is gyengébbet támogassa. A tót nyelvű református falvak részére tehát a tiszántúli kerület gyűjtést rendelt el 1759-ben, amikor az egyik ottani pap kérő soraival felkereste, és az összegyűlt pénzből mindazt, ami a legnagyobb szükségben szenvedő vajkóci egyház segélyén felül marad, azoknak a lelkészeknek ki képeztetésére szánta, akik a többi tót gyülekezetben szolgálhatnak majd.¹⁵⁸

Ugyanígy cseh-morva hittestvéreiktől sem tagadták meg a magyar protestánsok a megértő segítséget. Bécsi ágenseikkel olyan buzgalommal intéztették ügyeiket, mintha csak saját honfitársaikról lett volna szó. Az evangélikus Droszdk János tehát felvezette őket a császárhoz, az audiencián elmondotta helyettük óhajaikat s azután a kedvező választ – József kívánságára – ott helyben tolmácsolta előttük.¹⁵⁹ Hazulról pedig protestantizmusunk azt adta nekik, amikor a tülemlerendelelet engedélyezte az örökös tartományokban a gyülekezetek megszervezését, amire a legnagyobb szükségük volt: a tanult, a nép nyelvét értő lelkipásztort. A morva és cseh kiküldöttek nemcsak a pozsonyi ágensek útján iparkodtak már a tülemlerendelelet kihirdetésének évében prédikátorokhoz jutni,¹⁶⁰ hanem elmentek Debrecenbe is a kollégiumi professzorokhoz. Az eredménnyel mindenképen meg lehetek elégedve, mert nem egyedül Intzédi János, tanárai által nusszlauer lelkészek kijelölgetve, készült oly lelkiismeretes hivatására, hogy csak egyetlen feltételt kötött ki: engedélyt arra, hogy előbb még itthon,

¹⁵⁸ U. a. II. k. 49. l., további intézkedés a szláv egyházaknak gyűjtött pénzről 1763-ból u. a. 76. l. – Barcsa i. m. II. k. 110. skk. l. ezeket az adatokat a csehországi reformátusokra vonatkoztatta, holott az általa is említett Vajkóc (Fényes E.: Geogr. szótár szerint is (IV. 255.) tót falu, katolikusokon és evangélikusokon kívül 205 református lakossal) Abauj megyében, Miglész Zemplén, Jenke Ung megyében van.

¹⁵⁹ Evang. egyet, egyház ltára. I. b. 6.; I. Beleznyához intézett 1782 márc. 9-i beszámoló,

¹⁶⁰ Mihályfalvi ref. ágens 1781 dec. 22. írja a cseh és morva reformátusokról: „Egy hét sincsen, hogy itten meg ne forduljanak, előre is tudakozódva, hol lehetne praedikátort találni, aki legalább tótul tudna” (Ráday-ltár, 1224. sz.) 1782 jan. 19. ismét kér Rádaytól utasítást „a szegény csehek és morvák dolgában, akik megint voltak nála”. (U. o. 1238. sz.)

tót környezetben gyakorolhassa magát új hívei nyelvében.¹⁶¹

Tót származásúak azok, akiket elsősorban kerestek és vittek a cseh-morva kiküldöttek papoknak, de valamennyien magyar iskolában, magyar környezetben és szellemben nőttek fel, amely nem ismerte a nemzeti türelmetlenséget. Nemcsak írásaik tanúskodnak arról, hogy a magyar műveltség részeseinek érezték magukat, hanem olyan is volt, aki még nevében is magyarnak vallotta magát. Ha tehát Blasek Mihály, a későbbi morvaországi református szuperintendens, aki Svájcban magyar patrónusok segítségével tanult, nyitrai megyei, Schlachta Pál losonci, Jessenius Joel pedig, aki a zempléni református tótoknak 1758-ban segélyt kieszközölő Jessenius Györgynek talán a fia lehetett, felsőtiszai családból származott, Sallay Sámuel, akit a neve után magyarnak gondolnánk, csehországi eredetű volt („natione Bohemus”)¹⁶². Vagy, hogy az evangélikusok közül is legalább egyet megemlítsünk, Hrdlicska János wsetini lelkész, aki Nyitraszerdahelyről került Morvaországba, nemcsak műveltsége révén állott a magyarsággal kapcsolatban, hiszen felesége Lászlófalvi Eördögh Zsuzsanna volt.¹⁶³ Mindenképpen többségben voltak azonban a magyar származásúak, mint az Erdélyből Wesselibe került református Elek Márton, a volt felsőöri prédikátor, Kovács Ferenc, a későbbi csehországi szuperintendens, vagy a zemplénmegyei Szentmártoni Pál.¹⁶⁴ A 33 református prédikátor, akiket 1784-ben Csehországban találunk, valamennyien a sárospataki kollégiumban nőttek fel.¹⁶⁵ Reájuk, az úttörőkre hárult a magasabb egyházszerzés feladata, aminek eredménye lett a szuperintendenciák működésének megindulása 1784-ben. Tehát a magyar protestantizmus nemcsak a mintát szolgáltatta, hanem a vezetőket is.¹⁶⁶

¹⁶¹ Ráday-Itár, 1406. sz.

¹⁶² Az első morvaországi református lelkészéről Blasek összeírása, Ráday-Itár 1398. sz., hol magáról azt mondja, hogy nyitrai megyei. – Blasekról érdekes adatokat közöl – főleg Utrechtbe küldött, másrészt pedig haza, Magyarországra írt és nyomtatásban is megjelent levelei alapján – Segesváry L.: Adalékok a cseh-morva és a magyar protestantizmus sorsközösségéhez. *Protestáns Szemle*. 1937. 421. skk. 1.; ugyanitt a kérdés bibliográfiája.

¹⁶³ Néhány levele 1782/3-ból: *Evang. egyet., egyház Itára*. I. b. 6.; 9. – 1782. ápr. 30. írta egyik intézkedéséről beszámolva: „... feci ex amore partim boni publici, partim ex mihi data cum per dominos superattendentes, tum per rerum nostrarum in Hungaria severa commissione”.

¹⁶⁴ Ráday-Itár, id. szám.

¹⁶⁵ Ráday-Itár 1404. sz. – Kiss K.: Emlékezés a csehországi magyar papokról. *Protestáns egyházi és iskolai lap*. 1913. (56.) 374. l.

¹⁶⁶ A cseh és morva püspökök névsorát közli Frank G.: *Das Toleranzpatent Kaiser Joseph II. Urkundliche Geschichte seiner Entstehung und seiner Folgen*. Wien, 1882. Az első csehországi ref. püspökök: Kovács Ferenc, Szűts Sámuel, Fazekas György.

Ugyanakkor azonban arra is törekedett, hogy a csehek és morvák számára vérükből sarjadt vezetőket képezzen ki. Egyedül a debreceni református egyház három cseh és négy morva papjelölt neveltetését vállalta magára 1782-ben, míg másokat a sárospataki kollégiumban tanítottak. Nem szórványos jellegű, hanem rendszeres támogatást nyertek a cseh-morva reformátusok Magyarországról, amiről papjaiknak névsora, ha összeállítaná valaki, világosan tanúskodnék. A debreceni kollégiumban mindig nevelkedett cseh-morva teológus, a segélyt éppen úgy élvezve, mint bármelyik magyar társa¹⁶⁷ s ugyanígy ismeretes a nagykőrösi református gimnázium történetéből, hogy ott is tanítottak, vagy az egyházkerület, vagy patrónusok, ily diákokat.¹⁶⁸ Eltartásukat nem érezték tehernek s nemcsak anyagilag támogatták ezeket a fiatalembereket, hanem már akkor, amikor a legelsők a magyar kollégiumok felé tartottak, figyelmes jóindulattal kísérték őket útjukban. Pozsonyban pl. az ágens várta őket, s amidőn valamennyit ellátta ajánló levéllel, arra is megkért egy-egy vagyonos egyházi vezérferfiút, hogy „szegényeket biztassa és vigasztalja”.¹⁶⁹ Az evangélikus Latsny András pedig – turócmegyei nemes család tagja – alig nyerte el a lipthali lelkészséget, saját költségén két morva gyermeket küldött a trencsényi iskolába, hogy majdan ők, meg társaik legyenek az iskolák és egyházak vezetői.¹⁷⁰ Önzetlen fáradozásaik tanúskodnak a magyar protestantizmus örömről, hogy támogathatja a nálánál is erőlenebbeket.

Főleg ebben a vonatkozásban szembetűnő azoknak az áldozatoknak a gyümölcse, amelyeket a magyar protestantizmus a XVIII. században iskoláinak fenntartása útján népes, a hazai szükségleteket felülmúlóan nagyszámú értelmiségi réteg

¹⁶⁷ A debreceni gimnázium 1894/5. évi értesítője 29. L, Géresi K. tanulmánya.

¹⁶⁸ Galgóczy K.: Nagykőrös város monographiája. Bp. 1896. 345. l.

¹⁶⁹ Mihályfalvi levele 1782. nov. 6. Pozsony, Rádayhoz. Ráday-ltár 1338 sz.

¹⁷⁰ Néhány levele, amelyek jól tájékoztatnak az új egyházak szervezkedésének akadályairól: ev. egyet, egyház ltára I. b. 11; 2. – 1783 jan. 15. kérdi valószínűleg Droszdi ágensztől: „Alterum est, num tuto Moravorum proles ad scholas nostras Hungaricas mitti possint? et quidem fine eo, ut subiecta eformetur, quae cum tempore ecclesiis et scholis Moravicis praefici quirent. Ego actu Trenchinium duos pueros expedivi; sed vereor, ne, si non hoc anno. Altero vel sequentibus occasione conscriptionis militaris ego molestias habeam; praefati autem adolescentes, ubi adoleverint, adscribantur militibus. Quo facto et expensae meae inanes et conatus subiecta ecclesiis huiusmodi procurandi absque effectu foret.” – 1782 mára 22-i leveléből pedig kiderül, hogy az első tanítók is Magyarországból kerültek ki: „... ex comitatibus Pestiensis et Neogradensis, unde plurimi nostrorum ludimagistrorum orti sunt”.

létesítése érdekében tett. Mert nemcsak a türelmi rendelet kiadása után egymást gyorsan követőleg megszervezkedő egyházaknak tudott ily módon lelkészeket és tanítókat adni, hanem az ország határain túlra is, még pedig északra, Galíciába is, ahol a XIX. század elején a szepességi származású Bredetzky Sámuel lett lemergi püspök. Akik így külföldre kerültek, hogy közülük – sajnos – sokan örökre elveszenek a magyar művelődés számára, nem kalandvágó, vagy egyszerűen megélhetést kereső emberek voltak. Őszinte hivatástudat ösztönözte őket, amint annak a már említett Kovács Ferenc püspök 1784-ben ily szavakkal kifejezést is adott: „Mi feláldoztuk magunkat a Krisztus evangéliumának terjedéséért és készek vagyunk Istennek adott hitünk szerint akármely bajok között is szolgálni”.¹⁷¹

A kenyér helyett a magyar protestantizmus, másfél-század elmúltával, követ kapott vissza, a bibliai parancs szomorú visszajaként. Az emberi alantas érzelmek, bosszúvágy, fanatizmus és üldöző szenvedély érvényesülése, történt legyen az egyházi érdekből a XVIII. században, vagy következzen az nemzeti elvakultságból napjainkban, mit sem változtat azon a tényen, hogy a majdan eljövendő kornak a szellemét a magyar protestantizmus már a XVIII. században képviselte. S ha most felállítjuk az elmondottak alapján a mérleget, történetünk összeszövődő bonyodalmaiból ezt az eredményt állapíthatjuk meg: A katolicizmus a XVIII. században lehetővé tette, hogy nem-magyar származásúak lépjenek fel a protestánsok ellen úgy, hogy eljárásukból a magyarságra kár háramoljék. Ugyanakkor a protestantizmus magyar származású képviselői nem-magyarok mellé állanak, a nélkül, hogy eljárásuk a magyarság érdekeit veszélyeztetné. A tervszerű és öntudatlan cselekedetek szövevénye alatt, mi – nem tehetünk róla – az egyik részen a humánus és a nemzeti gondolat találgozását, a másikon a fanatizmus és nemzetköziség szövetkezesét vesszük észre.

¹⁷¹ Mint lelkész írta 1784 ápr. 13. Kraunából Komjáthy Ábrahámnak, akit püspöknek hívott meg prédikátor-társai nevében. (Ráday-Itár 1404. sz.)